

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ  
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**КОЛЬЦОВ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ**

УДК 323.22 + 328.123 + 328.18

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ  
ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора політичних наук

Одеса – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Міністерства освіти і науки України)

**Науковий консультант:** доктор політичних наук, професор  
**НАУМКІНА Світлана Михайлівна**,  
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,  
завідувач кафедри політичних наук і права

**Офіційні опоненти:** доктор політичних наук, професор  
**ОСТАПЕЦЬ Юрій Олександрович**,  
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», декан факультету суспільних наук

доктор політичних наук, професор  
**РОМАНЮК Анатолій Семенович**,  
Львівський національний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри політології

доктор політичних наук, професор  
**ФІСУН Олександр Анатолійович**,  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри політології

Захист відбудеться «6» листопада 2020 р. о «12» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.02 у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «6» жовтня 2020 р.

Учений секретар  
спеціалізованої  
вченої ради



Т. О. Каменчук

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

*Обґрунтування вибору теми дослідження.* Впродовж середини ХХ – початку ХХІ ст. відбулись системно важливі та різноспрямовані політичні процеси, які зумовили колосальні зміни і модифікації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країн Вишеградської групи – Польщі, Угорщини, Словаччини і Чехії (раніше – Чехословаччини). Вони були спричинені спершу (до кінця 80-х рр. ХХ ст.) встановленням та розвитком соціалістично-автократичної моделі розвитку (у рамках так званих режимів «реального соціалізму»), яка впродовж періоду після Другої світової війни різною мірою і по-різному впливала на суспільно-політичні процеси в країнах регіону, а згодом (з кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.) колапсом Радянського Союзу і демократизацією векторів суспільно-політичних процесів у регіоні, внаслідок чого почалися якісні трансформації конструкцій розвитку країн Вишеградської групи, зокрема було актуалізовано та консолідовано різносторонні демократизаційні та євроінтеграційні процеси. У результаті цього країни регіону випробували варіативну логіку свого політичного розвитку, а загалом розширили і поглибили рівень власної значущості та самодостатності, стали демократичними політичними режимами із різними системами міжінституційних відносин. Відтак, у країнах Вишеградської групи спочатку (на момент функціонування автократичних соціалістичних режимів) було суттєво чи максимально обмежено політичну змагальність та відповідно феномен політичної опозиції, згодом (у ході колапсу автократичних соціалістичних режимів) було ініційовано чи відновлено феномен політичної, зокрема парламентської, опозиції, а ще пізніше (у процесі становлення та консолідації демократичних режимів) феномен політичної опозиції було розвинено та значною мірою інституціоналізовано у цілісну політико-правову категорію. Її дослідження, зокрема у зрізі з'ясування суті й феномена, особливостей становлення і розвитку, а також історичних і чинних параметрів структуризації, вкрай важливе у порівняльно-політологічному контексті, адже може стати дороговказом подальшого поступу демократії, зокрема у виразі статусу й уповноваженості політичної і парламентської опозиції, в Україні й інших країнах світу.

Окрім того, актуальність проблематики дисертаційної роботи зумовлена і тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси у країнах Вишеградської групи все ж таки не призвели до однозначного й уніфікованого трактування та позиціонування політичної опозиції, зокрема в її міжінституційному, партійно-електоральному та системному чи антисистемному вимірах і формах. Відповідно відмінні ознаки політичної (особливо парламентської) змагальності, а зокрема її різноманітність та специфіка, у зрізі одного регіону зумовили потребу порівняльно-політологічного аналізу феномена, особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Це важливо та актуально (зокрема й для України) з огляду на те, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи доволі впливова та дієва, адже сьогодні все частіше парламентські партії та різноманітні суспільно-політичні організації чи загалом громадянське суспільство свої програми та наміри реалізують не тільки з урядового кабінету, а й завдяки опозиції. Внаслідок цього сьогодні уряди та урядові партії в країнах Вишеградської групи повинні постійно

зважати на інтереси політичної опозиції і саме у такий спосіб забезпечено ефективне функціонування не лише урядів, а й загалом демократичних політичних систем. Така тенденція відповідає ідеї політичної змагальності, реалізованій крізь призму конкуренції партій та інших організацій, свободи політичного вибору, права політичної опозиції пропонувати альтернативні варіанти розвитку тощо. Відтак сумарно це означає, що актуальність дослідження сутності й феномена, особливостей становлення і розвитку, а також історичних та чинних параметрів структуризації політичної, а особливо парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи полягає у потребі означення політичних інститутів, практик і процесів, які окреслюють параметри ефективності й інституціоналізованості міжінституційних (виконавчо-законодавчих, партійно-електоральних та урядово-опозиційних) відносин у контексті розвитку сучасних політичних систем в регіоні. Це позитивно позначається на перспективах урахування Україною світового досвіду детермінування сутності й місця політичної опозиції у політико-правовому зрізі. Крім того, це всіляко сприяє поглибленому розкриттю суті політичних систем у країнах Вишеградської групи в площині політичних інститутів і процесів, які стосуються політичної опозиції.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційна робота виконана на кафедрі політичних наук і права соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в рамках науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155).

**Мета дисертації** – з'ясувати та порівняти історичні й чинні особливості становлення і структуризації системної й антисистемної, національної та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

Досягнення мети передбачало розв'язання наступних **дослідницьких завдань**:

- систематизувати історіографію і стан дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи;
- окреслити теоретичну концептуалізацію, методологічне детермінування дослідження, підходи, завдання і проблеми становлення й структуризації політичної опозиції, у тім числі в різних типах політичних режимів;
- концептуалізувати сутність і визначити рамки, засади й особливості дослідження становлення та структуризації, статусу, форм роботи та функцій, а також моделей та типів парламентської опозиції;
- встановити і систематизувати історичні та трансформаційні особливості й етапи становлення політичної опозиції, протестності і нонконформізму, зокрема у формі опору, дисидентства й суспільно-політичних рухів, у країнах Вишеградської групи, зокрема періоду автократичних політичних режимів «реального соціалізму» і їхньої демократизації;
- з'ясувати чинні параметри та результати позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи;

– означити чинні виконавчо-законодавчі (міжінституційні) та партійно-виборчі ознаки структуризації, ефективності й уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи;

– охарактеризувати сутність, особливості, детермінанти, різновиди, тенденції і механізми розвитку й наслідки антисистемної, антиістеблішментської і наднаціональної (втім числі у формі євроскептицизму) політичної опозиції і опозиційності в країнах Вишеградської групи.

**Об'єктом дослідження** виступають політичні інститути і процеси, які крізь призму історичних, трансформаційних, політико-правових, виконавчо-законодавчих, партійно-виборчих, системних і антисистемних, національних і наднаціональних чинників детермінують відносини влади та опозиції у різних типах політичних режимів. **Предмет дослідження** – сутність, типи й особливості становлення та структуризації конструктивної і деструктивної, системної й антисистемної, національної та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

**Методи і методологія.** При написанні дисертації використано загальнонаукові (індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння, аналогії, абстрагування, узагальнення, конкретизування, формалізація) й спеціальні (історико-політологічний, порівняльно-історичний, порівняльний, структурно-функціональний, соціологічний тощо) методи, а також системний та інституціональний підходи дослідження. У процесі вивчення особливостей становлення та структуризації політичної опозиції застосовано соціологічні методи збору, обробки та систематизації матеріалу (зокрема, контент-аналіз, дискурс-аналіз, статистичні групування тощо), а також історико-політологічний, порівняльно-історичний та порівняльний методи. Завдяки порівняльно-історичному (зокрема ретроспективному і проблемно-хронологічному) методу досліджено історичні та трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи. Через методи порівняльного аналізу (зокрема, аналіз окремих випадків, бінарний аналіз, регіональний аналіз) з'ясовано й зіставлено параметри позиціонування, політико-правового статусу, повноважень та інституціоналізації політичної і парламентської опозиції, виконавчо-законодавчі і партійно-виборчі умови й ознаки структуризації системної парламентської опозиції, а також особливості, детермінанти й наслідки антисистемної, антиістеблішментської та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. За допомогою структурно-функціонального методу, а також методів екстраполяції, типології, верифікації та абстрагування проаналізовано методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації політичної опозиції, фактори і підходи до структуризації й інституціоналізації різних моделей і типів парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. Системний підхід дав змогу дослідити та порівняти особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи на стику таких аналітичних парадигм і підходів, як нормативна, інституціональна (неоінституціональна), структурно-функціональна, біхевіоральна, плюралістична (неоплюралістична), елітистська та девелопменталістська. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неоінституціоналізм, зокрема такі його методологічні інтерпретації, як історичний, нормативний, соціологічний і з позицій теорії раціонального вибору. Додатково у дослідженні використано партологічні, псефологічні та транзитологічні теорії й інструменти (як якісні, так і кількісні)

аналізу політичної опозиції крізь призму міжінституційних і міжпартійних відносин.

**Наукова новизна отриманих результатів** зумовлена вибором об'єкта та предмета дослідження. У дисертаційній роботі було отримано наукові результати, які характеризуються новизною і є вирішенням поставлених дослідницьких завдань, зокрема:

*Вперше:*

– в українській політичній науці аргументовано, що обмеженість досліджень політичної опозиції, у тім числі в країнах Вишеградської групи, зумовлена вузьким розумінням політичної опозиції як такої та різних інституційних механізмів її функціонування, широким і неспеціалізованим інструментарієм її розгляду, а також тенденцією розуміння політичних інститутів та демократії із точки зору урядів і здійснення влади, а не з точки зору політичної опозиції та протистояння владі;

– вмотивовано, що різновекторні визначення, теоретизації та структуризації сутності й типів політичної опозиції хоч і є багатоаспектними, але ситуативними та сконструйованими на підставі одиничних або тематичних випадків, а відтак і нестандартними й неуніфікованими, а натомість залежними від конкретних типів й ознак політичних режимів, форм та систем державного правління, структур політичної еліти; доведено, що коли структурна політична опозиція легальна, то вона типологізується як антисистемна політична опозиція у політичній системі, а коли нелегальна – то як антисистемна політична опозиція за рамками політичної системи;

– на підставі виділення таких різновидів парламентських партій як урядові, опозиційні і нейтральні (ситуаційні) обґрунтовано, що помилковим є ототожнення парламентської опозиції та парламентської меншості, а наявність сильного уряду не обов'язково вказує на наявність слабкої парламентської опозиції; доведено, що залежно від типу політичного режиму парламентська опозиція самостійно визначає, якою має бути її функціональна стратегія – коопераційною чи конфронтаційною, стабільною чи ситуативною тощо;

– систематизовано позицію, згідно з якою політична опозиція розміщується на межі протестності, дисидентства, опору, тероризму, фракційності тощо, що не є «чистими» типами політичної опозиції, а лише її передумовами чи прототипами; відтак на прикладі країн Вишеградської групи зафіксовано, що в 40–80-х рр. ХХ ст. протоопозиційні, протестні і нонконформістські сили не були уніфікованими та мобілізованими, становили потенційну, а не екзистенціальну загрозу автократичним режимам, ставши нею і однією з умов й наслідків краху автократії лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст.; аргументовано, що ступінь легітимності автократичних режимів «реального соціалізму» в регіоні був обернено пропорційним ступеню суспільно-політичної самоорганізації громадянського суспільства, що було основою політичної опозиції як суспільного протесту;

– аргументовано, що мірою взаємообумовленості, кооперативності, конструктивності і раціональності взаємодії політичної влади й опозиції у країнах Вишеградської групи є величина різних типів витрат цієї взаємодії, яку політичні актори намагаються мінімізувати, і потреба збереження розмежування між ними з метою поділу електорату та політичної самоідентифікації, які з огляду на принцип «невизначеності результатів за

визначеності процедур» сприяли інституційним змінам, що створили каркас формування «політичних ліфтів» та запуску нових політичних систем і політичних інститутів;

– доведено, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи відносно слабо уповноважена в ініціюванні та прийнятті законодавства, хоча й забезпечена важелями «блокуючого впливу» на законодавчу діяльність, а відтак і на реалізацію курсів та принципових законодавчих ініціатив урядових кабінетів; водночас з'ясовано, що для країн регіону притаманна значною мірою розсіяна та частково ідеологічно й поляризаційно розділена, хоч загалом досить партійно уповноважена політична, зокрема парламентська, опозиція;

– виявлено, що інтеграційно-демократизаційні процеси в країнах Вишеградської групи не призвели до однозначного трактування й позиціонування політичної опозиції як винятково конструктивної, а відтак викликали її різносторонню диверсифікацію в міжінституційному, партійно-виборчому, системному і антисистемному, національному і наднаціональному вимірах та зрізах; відтак аргументовано, що коли напівлояльна політична опозиція є легальною, вона типологізується як антисистемна у рамках політичної системи, а коли ж нелояльна політична опозиція є нелегальною, то вона позиціонується як антисистемна поза рамками політичної системи; узагальнено, що в умовах демократичних режимів країн Вишеградської групи позначення політсил як ідеологічно антисистемних є синонімом їхнього означення як антидемократичних.

*Удосконалено:*

– позицію, згідно з якою незначна представленість, спеціалізованість та міра розкриття проблематики політичної опозиції, у тім числі в країнах Вишеградської групи, зумовлена: фокусуванням уваги політичної науки передусім на проблемах політичного транзиту, розвитку і демократії; винятковою невловимістю і розмитістю предмета дослідження політичної опозиції; дефіцитом утверджених теоретико-методологічних засад аналізу політичної опозиції; «концептуальним розтягуванням» як перешкодою накопиченню спеціальних знань про політичну опозицію;

– знання про етимологію та концептуалізацію політичної опозиції, внаслідок чого обґрунтовано, що про неї доцільно говорити у множині – на основі класичного чи вузького та сучасного чи широкого розуміння, які об'єднані визнанням права політичних і громадських діячів критикувати уряд, владу, політичну систему, їхні дії, наміри та політику і пропонувати їм альтернативи; підтверджено, що партійна політична опозиція переважно є парламентською та властива для демократичних політичних режимів, а непартійна політична опозиція – позапарламентською та властива для недемократичних політичних режимів; доведено, що висока інтеграція та диференціація політичних еліт знижує, а низька інтеграція і диференціація еліт стимулює потенціал принципової політичної опозиції та потенціал нелояльності й антисистемності політичної опозиції;

– аргументацію, згідно з якою залежно від типу політичної, партійної і виборчої систем, форм і систем державного правління, виконавчо-законодавчих відносин й структуризації парламенту парламентська опозиція ефективна тільки у випадку, коли вона є складовою системи стримувань і противаг, інструментом вирішення суперечностей між різними соціальними групами, критично аналізує дії уряду та глави держави, інституціоналізована і супроводжується правом парламентського

контролю й участі в ухваленні рішень і виявленні (виправленні) недоліків державної політики; продемонстровано, що потенційна загроза владі з боку парламентської опозиції йде не від самої опозиції, а зсередини влади, оскільки опозиційні партії можуть і не співпрацювати одна з одною;

– положення, що вияви протестності і нонконформізму по-різному вплинули на динаміку політичних режимів у країнах Вишеградської групи, бо: опір зумовив трансформацію терористичного тоталітаризму у репресивний, але реформістський авторитаризм; дисидентство вплинуло на бюрократизацію, раціоналізацію й часткове перетворення репресивного реформістського авторитаризму у поміркований; суспільно-політичні рухи призвели до подальшої плюралізації, лібералізації і демократизації політичних режимів; відтак доведено, що комуністична влада й антикомуністична опозиція в регіоні були взаємопов'язаними і взаємолімітованими, адже в зміні та конструктивізації політичних систем і конструюванні нового соціального компромісу вони не могли діяти без допомоги, страху і впливу один на одного;

– позиції, згідно з якими: чим демократичніші політичні режими, тим сильнішими є повноваження й функції політичної, зокрема парламентської, опозиції, і навпаки; чим більша невдоволеність населення соціально-економічним розвитком і перетвореннями, тим сильнішою є політична, зокрема парламентська, опозиція; чим менш впливова політична, зокрема парламентська, опозиція, тим легше партіям влади створювати державні структури, що ізольовані від політичного процесу, тим самим політизуючи державу; прослідковано, що статус політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи значною мірою є не правовим, а політико-правовим, адже він слугує інструментом і механізмом критики влади та гіпотетичним варіантом її зміни, передусім за результатами виборів, у майбутньому;

– констатації, що в країнах Вишеградської групи: ознакою і умовою консолідації та консолідованості демократії є конкурентна співпраця між урядом і парламентською опозицією, зокрема внаслідок збільшення фракціоналізації парламентських партій або врівноваження показників фракціоналізації урядових і опозиційних партій; типологія моделей і уповноваженості парламентської опозиції похідна від типологізацій партійних та виборчих систем; чим менше розпорошеною та розсіяною є влада у системі міжінституційних політичних відносин, тим менш уповноваженою в політичному процесі та контролі порядку денного є парламентська опозиція;

– положення, що як опозиційні антисистемні політсили готові приймати будь-які нові питання для максимального збільшення своєї популярності й впливу на політичну систему, але як урядові характеризуються чи не повною втратою стимулів здійснення цього; виявлено, що антиістеблішментські політсили у країнах Вишеградської групи частково є виявами дискурсивної антисистемності і практичної системності, але зовсім не безпосередніми загрозами, а навіть варіантами розвитку і модифікації демократії, бо вони розуміють політику як рівняння, в якому «уряд дорівнює опозиції»; зафіксовано, що коли політичні інститути чи політсили не можуть організувати опозиції у ЄС, то вони змушені організувати опозицію до ЄС, але водночас, коли євроскептичні сили отримують більшу виборчу популярність і владу, то їхня наднаціональна опозиційність суттєво «м'якшає» або взагалі «розчиняється».

*Дістали подальшого розвитку:*



– положення, згідно з яким політична опозиція є залежною змінною і концептом, хоч і є чи принаймні може бути критерієм класифікації політичного режиму як демократичного (з конкурентною опозицією, яка має переваги) чи автократичного (з керованою опозицією, яка не має переваг); доведено, що: в умовах демократії рівень відповідальності та легальності політичної опозиції і збільшення кількості політсил у політичній та партійній системі є обернено пропорційними; в умовах автократії найбільше ситуативної уваги та правових поступок вимагає чи отримує потенційна і партійна (незаконодавча) політична опозиція, а найбільше матеріальних поступок – законодавча політична опозиція або будь-яка опозиція, яка дозволяє себе кооптувати владою;

– позиція, згідно з якою як парламентська, так і позапарламентська опозиція може здійснюватись одними і тими ж політичними акторами, але суб'єктний спектр позапарламентської опозиції значно ширший, ніж суб'єктний спектр парламентської опозиції, хоча суто структурно-організаційно політична опозиція є синтезом парламентської та позапарламентської опозиції; доведено, що інституціоналізація активної парламентської опозиції є ознакою демократії, а її пасивність чи відсутність навіть за умов формалізації і часткової інституціоналізації – ознакою автократії;

– аргументація, згідно з якою розвиток протестності і нонконформізму в режимах «реального соціалізму» у країнах Вишеградської групи відбувався через постійне сприйняття впливу відмінних інституціональних та контекстуальних стратегій і політичних курсів автократичних режимів, але не був уніфікованим монолітною та консолідованою контраверсією автократії, оскільки то характеризувався, то не характеризувався процесами громадянської мобілізації за підтримку суспільно-політичних вимог і колективних дій; водночас з'ясовано парадокс, згідно із яким організованіші, але і раніші групи політичної протестності отримали менші дивіденди, аніж менш структурно впорядковані, але максимально підтримані громадськістю суспільно-політичні рухи;

– положення, згідно з якими: наявність сильної парламентської опозиції є умовою формування надійних і дисциплінованих формальних політичних інститутів, які сприяють рівноправному розподілу результатів демократизації; чим більш інституціоналізованими і менш фракціоналізованими є партійні системи та чим частіше формуються уряди меншості, тим сильнішою і структуризованішою є парламентська меншість (опозиція); чим більш пропорційною (менш диспропорційною) є виборча система для формування парламенту, тим більш багатопартійною, сильною та уповноваженою є парламентська опозиція, але з приміткою, що надмірно пропорційні виборчі системи призводять до формування більш фракціоналізованої парламентської опозиції;

– позиція, згідно з якою політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи уповноважується у випадку: формування урядів меншості, а не урядів більшості; застосування конструктивних, а не звичайних вотумів недовіри урядам; зростання сили парламентських (особливо спеціальних слідчих) комітетів; втручання опозиції у динаміку правлячих партій або виживання урядових кабінетів; зростання ефективної кількості виборчих та парламентських партій (чи електоральної і парламентської фракціоналізації партійних систем), але й зменшення фракціоналізації опозиційних партій до рівня, нижчого за фракціоналізацію урядових партій; зростання

ідеологічної одновекторності партійних систем, а також мінливості балансу урядових і опозиційних партій між лівими та правими; децентралізованих, дестабілізованих і фракціоналізованих партійних систем поміркованого та поляризованого плюралізму; пропорційніших, а не диспропорційніших виборчих систем і формул;

– логіка, згідно з якою антисистемність, антиістеблшмент та популізм опозиції у країнах Вишеградської групи становлять значний ризик демократії і конструктивності взаємодії влади та системної опозиції; відтак вмотивовано, що коли уряд толерує чи не заперечує антисистемну політичну опозицію, він розуміє, що вона є маргінальною і не має потенціалу реалізації своїх цілей, а коли ж уряд відчуває загрозу антисистемної опозиції, він намагається маргіналізувати її та протистояти будь-якому потенціалу її політичного впливу; відстежено, що ультраліві антисистемні сили й опозиція у країнах Вишеградської групи посилюються при погіршенні стану соціально-економічного розвитку й посилення антиглобалістських настроїв, а ультраправі антисистемні партії й опозиція – при погіршенні захисту національних інтересів і посиленні глобалістських тенденцій та настроїв.

***Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дисертації*** полягає у можливості їхнього використання в теоретико-методологічному та емпіричному зрізі в інших наукових дослідженнях і при розвитку порівняльного аналізу політичної опозиції як напряму порівняльної політології, у вивченні проблем формування, функціонування, відповідальності й наслідків політичної опозиції в різних типах політичних режимів в різних країнах світу й Україні, а також в аналізі розвитку партійних, партійно-виборчих, виконавчо-законодавчих, демократизаційних та інших інститутів і процесів й загалом політичних систем і політичних режимів.

Отримані у дисертаційній роботі результати можна вживати в інших наукових пошуках з проблематики політичної і парламентської опозиції, міжінституційних відносин, партійно-виборчих систем, політичних режимів тощо та низки інших політичних інститутів, процесів і систем в Україні та світі. Матеріали й висновки дисертації сприятимуть у розробці, вдосконаленні та викладанні різних курсів у вищій школі, зокрема «Основ демократії», «Політичних режимів», «Партології», «Громадянського суспільства», «Транзитології», «Порівняльної політології» тощо. Різні положення роботи можуть бути використані вченими, викладачами, експертами, представниками влади на практиці, зокрема для розуміння патернів та вдосконалення механізмів функціонування політичної опозиції та демократичності її відносин із владою.

***Апробація результатів дослідження.*** Окремі положення і висновки дисертації були представлені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях і семінарах, зокрема на: другій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, лютий 2017 р.), другій всеукраїнській науковій конференції «Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпро, березень 2017 р.), п'ятій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (Львів, квітень 2017 р.), другій всеукраїнській науковій конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (Львів, жовтень 2017 р.), третій міжнародній науково-практичній конференції «Економіка і культура України в світових глобалізаційних

процесах: позиціонування і реалії» (Київ, березень 2018 р.), четвертій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, квітень 2019 р.), п'ятій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, квітень 2020 р.).

Результати дослідження також були апробовані на засіданнях та теоретичних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

**Особистий внесок дисертанта.** Дисертація є самостійною науковою роботою, в якій реалізовано мету – з'ясувати та порівняти історичні та чинні особливості становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Для цього проаналізовано офіційні нормативні, статистичні і соціологічні джерела та широкий спектр і масив зарубіжної та вітчизняної наукової літератури. Внесок дисертанта представлено у тексті дисертації, одній індивідуальній монографії, 22 статтях, опублікованих у вітчизняних і закордонних фахових наукових виданнях, 2 статтях, опублікованих в інших наукових виданнях, 5 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях. Водночас одна наукова праця, яка безпосередньо дотична до проблематики, об'єкта та предмета дисертації, зокрема до питань сутності та впливу дисидентського руху на формування політичної опозиції в країнах аналізованого регіону, була підготовлена здобувачем у співавторстві з його науковим консультантом, однак основні ідеї, що включені в текст дисертації, належать здобувачу.

**Публікації.** За темою дисертації опубліковано 31 наукову працю: із них 17 – наукові статті у фахових виданнях з політичних наук в Україні, 5 – наукові статті в закордонних періодичних профільних виданнях з політичних наук, 3 – наукові статті в інших виданнях, 1 – монографія, 5 – матеріали і тези доповідей на наукових та науково-практичних конференціях і семінарах.

**Структура та обсяг дисертації** зумовлені авторським розумінням об'єкта й предмета дослідження, його метою і завданнями. Робота складається зі вступу, 7 розділів (сумарно – 18 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і додатків. Робота включає 32 таблиці й 1 рисунок (з них додатки – 13 великих таблиць). Загальний обсяг дисертації – 619 сторінок. Обсяг основного тексту роботи – 444 сторінки (з них 14 сторінок – таблиці на цілу сторінку). Список використаних джерел (на 105 сторінках) складається з 1358 позицій, із них 1121 – іноземними мовами.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** наукової роботи обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет, подано методологічну основу дослідження, вказано наукову новизну роботи, теоретичне і практичне значення здобутих результатів, а також висвітлено апробацію результатів, структуру й обсяг дослідження.

У **розділі 1 дисертації** – «*Історіографія та стан дослідження особливостей становлення й структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи*» – проаналізовано науково-дослідницьку розробленість проблематики

політичної опозиції у зарубіжній і вітчизняній політичній науці, зокрема з особливим наголосом на стані дослідження особливостей становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи – Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії. Відтак зібрано, структуризовано та систематизовано досить багатогранну наукову, статистичну і нормативно-правову базу, яка стосується проблематики становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

У підрозділі 1.1 дисертації – «Науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції у зарубіжній і вітчизняній політичній науці» – встановлено, що загально-теоретична, методологічна та частково емпірична логіка дослідження політичної опозиції у політичній науці почала ініціюватись, а згодом й доповнюватись науковими доробками передусім зарубіжних (західних) дослідників періоду 50–х – 70–х рр. ХХ ст., а згодом і 80–х – 90–х рр. ХХ ст. та початку ХХІ ст. З-поміж них особливо важливими та примітними є напрацювання таких науковців, як Р. Баркер, М. Белофф, Н. Блум, Є. Вятр, К. Грубе, Х. Даалдер, Р. Даль, Б. Де Жувенель, М. Дюверже, Г. Зеллентін, Г. Іонеску, Х. Керр, О. Кіркхаймер, І. Мадаріага, Б. МакЛеннан, Р. Макрідіс, Х. Оберройтер, А. Обершолл, Р. Паннет, М. Педерсен, А. Пшеворські, Б. Рассел, Дж. Сарторі, Г. Скільлінг, Р. Токес, С. Тосі, К. Фрідріх, А. Фурд, Л. Шапіро, Е. Шилз, Д. Штернбергер та інші. Згодом (не раніше 80–х рр. ХХ ст.) дослідження політичної опозиції стали значно більше структуризованими, диверсифікованими і різновекторними, проте водночас й логічно систематизованими, про що засвідчують доробки таких вчених, як Л. Андерсон, Ж. Блондель, Є. Вятр, В. Гельман, С. Гінолі, О. Кіркхаймер, Г. Кітчелт, Е. Колінські, Л. Крамм, Н. Луман, Г. Маддокс, А. Мілнор, П. Пульцер, М. Франклін, Л. Хелмс, Е. Ціммерманн й інші. І лише після цього (загалом не раніше 90–х рр. ХХ ст.) у політичній науці ініційовано й розвинено новий етап як конкретно-специфічних, так і загально-теоретичних досліджень політичної опозиції, виразниками якого стали А. Абеді, Х. Албрехт, А. Алібасік, Р. Андевег, Дж. Барбер, Р. Барр, Ж. Блондель, Н. Брак, І. ван Біезен, Ш. Вейнблум, Л. Де Вінтер, Х. Воллес, Г. Гаусе, В. Гельман, А. Глейзер, Р. Гропас, Е. де Джорджі, М. Еліфорт, Дж. Капочіа, Х. Крієсі, Ф. Крістіансен, Ж. Лека, Е. Луст-Окар, К. Мадде, Ф. Марангоні, Л. Марч, П. Мейр, В. Мюллер, Е. Неуберт, К. Неунрейтер, Ф. Нортон, Дж. Паскуіно, Г. Перрі, А. Піззорно, Д. Поллак, Б. Раш, Г. Родан, Н. Сігтер, А. Скедлер, С. Скерроу, Дж. Спенсе, А. Степан, К. Стром, П. Таггарт, С. Тарроу, К. Фрідріх, С. Хаберленд, Дж. Хаган, Л. Хелмс, А. Щербяк й чимало інших. Що стосується української науки, то в ній проблематика політичної опозиції розвинена значно менше, адже вона почала формуватись тільки на початку 90–х рр. ХХ ст. і сьогодні спрямована або на залучення і вдосконалення зарубіжних (західних) загально-теоретичних знань про феномен політичної опозиції (Г. Берестова, С. Бондар, В. Бусленко, І. Варзар, Н. Вінничук, Ю. Древаль, Ж. Дутчак, Д. Зубрицька, У. Ільницька, К. Ірха, Л. Котова, Д. Манойло, М. Михальченко, М. Морарь, В. Орловський, О. Оськін, Р. Павленко, Н. Пеньковська, Г. Постригань, М. Росенко, С. Рябов, В. Сичова, О. Совгіря, В. Степико, Т. Ткаченко, Д. Цимбал, О. Чижова, Ю. Шведа й інші), або на окреслення феномену політичної опозиції в Україні й інших країнах світу (С. Бондар, В. Веренько, І. Зарицька, О. Кесарчук, А. Колодій, С. Конончук, О. Кукуруз, Ю. Мислюк, І. Павленко, О. Петренко, Н. Піскарьова, І. Побочний, А. Романюк, Ф. Рудич, М. Рябоус, О. Сас, М. Стефурак, Т. Христюк, Л. Червона, В. Чумак, О. Ярош й деякі перераховані вище дослідники).

Загалом зафіксовано, що науково-дослідницька розробленість проблематики політичної опозиції не просто привернула увагу багатьох дослідників передусім у зарубіжній, а також і у вітчизняній науці, проте й згенерувала чимало предметних галузей та сфер теоретичного (теоретико-методологічного) і прикладного (емпіричного) аналізу, зокрема сутності і функцій політичної опозиції у демократичних і недемократичних режимах, форм і моделей розвитку та інституціоналізації політичної опозиції, структуризації та умов функціонування парламентської опозиції і її ролі у соціальній мобілізації та формуванні громадянського суспільства тощо. Крім того, вона стала передумовою з'ясування особливостей становлення і структуризації політичної опозиції у різних емпіричних кейсах, зокрема в країнах Вишеградської групи.

У підрозділі 1.2 дисертації – *«Стан дослідження особливостей становлення і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи»* – вмотивовано, що політична опозиції в країнах Вишеградської групи становить окремішню нішу в контексті загально-теоретичних наукових розвідок цієї проблематики й повинна розглядатись залежно від історичного і політичного ландшафту. Зокрема, проблематика історичних і трансформаційних особливостей становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи, тобто феноменів опору, дисидентства та суспільно-політичних рухів й організацій як виявів протестності і нонконформізму й прототипів політичної опозиції у режимах «реального соціалізму» і в ході їхньої первинної демократизації, знайшла відображення у доробках таких вчених, як В. Айхведе, А. Арато, Т. Аш, І. Банац, К. Баркер, Ф. Барнард, С. Бекес, Н. Бермео, М. Берн, М. Бернхард, П. Блажек, А. Бозокі, Є. Бугайські, Я. Віелгогс, Б. Вітон, К. Джоппке, Т. Джудт, Г. Екіерт, Й. Елстер, Р. Зузовські, З. Каван, Дж. Каррі, П. Кенні, П. Кечкеметі, М. Кубат, Я. Кубік, М. Кукрал, Дж. Літван, Н. Ніельсен, Ф. Норд, М. Оса, Д. Ост, А. Пачковські, М. Поллак, Я. Райнер, М. Сцабо, Г. Скіллінг, Я. Станішкіс, Р. Токес, А. Турен, Л. Урбан, Б. Фолк, А. Фрішке й чимало інших. Своєю чергою, особливо за наслідками успіхів ранніх спроб демократизації у країнах Вишеградської групи в ході і в результаті колапсу режимів «реального соціалізму» наприкінці 80–х рр. ХХ ст. і надалі, про політичну опозицію в регіоні почали говорити деталізованіше і цілеспрямованіше, зокрема у доробках таких вчених, як А. Баторі, Н. Бермео, М. Бернхард, С. Божик, Л. Вайтхед, Я. Віелгогс, П. Волтен, Дж. Гленн, Г.-Й. Глесснер, А. Грзимала-Буссе, А. Іннес, Т. Карл, М. Керен, Дж. Коломер, П. Копецькі, К. Краузе, М. Кубат, П. Льюїс, Р. Марковські, Г. О'Доннелл, Г. Офер, А. Пірро, Д. Поллак, А. Прокешова, А. Пшеворські, З. Рау, А. Робертс, М. Спірова, Б. ван Стінберген, Б. Фолк, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер й інші. В українській науці ж ця проблематика розкрита у працях таких вчених, як В. Бусленко, Г. Зеленько, О. Кукуруз, В. Литвин, В. Лушай, Я. Нападій, Л. Новак-Каляєва, Ю. Остапець, Н. Панчак-Бялоблоцка, А. Романюк, Ф. Рудич, А. Слесаренко, А. Телегуз, Д. Ткач, О. Фісун й інші. Загалом встановлено, що дослідження політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи повинне відбуватись послідовно: внаслідок врахування існуючих наукових доробків з приводу політичної і парламентської опозиції у посткомуністичних країнах Європи й інших країн світу; на підставі аналітичної площини, де можливе перенесення і зіставлення теоретико-методологічних напрацювань з емпіричними результатами і тенденціями розвитку політичної та парламентської опозиції;

внаслідок врахування інституційних параметрів трактування, детермінування і визначення специфіки політико-правового статусу політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи; через дослідження впливу політичної і парламентської опозиції на політичний процес загалом.

У висновках до розділу 1 зазначено, що досліджувана проблема не є монолітною та однорідною, а натомість вона детермінується цілим масовим компонентів і рівнів пізнання. Констатовано, що логіка і практика дослідження політичної опозиції інструментами політичної науки почала зароджуватись у період 50-х – 70-х рр. ХХ ст., після 1990 р., наукові напрацювання з приводу політичної та, зокрема, парламентської опозиції почали розширюватись, диверсифікуватись й урізноманітнюватись. Аргументовано, що з середини ХХ століття й досі політична наука в рамках фокусу свого інтересу на політичну опозицію встигнула пройти класичний та посткласичний етапи становлення і розвитку, у результаті яких сьогодні є всі належні підстави означати, концептуалізувати і типологізувати досліджуване явище як теоретично, так і емпірично. Для української політичної науки, у якій проблематика політичної опозиції й досі є головно теоретично-орієнтованою та описовою, але вкрай мало аналітичною та порівняльною, а відтак недостатньо багатогранною. Саме з огляду на це, обґрунтовано, що повинен відбуватись подальший поступ з приводу розуміння, структуризації і типологізації політичної опозиції, причому теоретико-методологічно і практично-емпірично, в тому числі на прикладі країн Вишеградської групи.

У розділі 2 дисертації – *«Теоретична концептуалізація та методологічне детермінування дослідження політичної опозиції»* – увагу зосереджено на етимології та концептуальному окресленні поняття «політична опозиція», зокрема крізь призму його класичного чи вузького та сучасного чи широкого визначення і трактування, методологічних та теоретико-методологічних підходах, завданнях і проблемах детермінування та структуризації сутності, форм і типів політичної опозиції, а також на теоретико-методологічних особливостях співвідношення та взаємовпливу політичної опозиції і різних типів політичного режиму. На підставі цього комплексно вмотивовано, що одним із варіантів і форм політичної опозиції є парламентська опозиція.

У підрозділі 2.1 дисертації – *«Етимологія та концептуальне визначення поняття «політична опозиція»*. Класичне (вузьке) і сучасне (широке) трактування політичної опозиції» – з'ясовано етимологію й систематизовано визначення поняття «політична опозиція», внаслідок чого аргументовано, що про політичну опозицію треба говорити у множині, зокрема крізь призму її класичного чи вузького і сучасного чи широкого розуміння, які часто піддаються синтезу. Зафіксовано, що етимологічно опозиція спочатку мала негативне забарвлення та стосувалась здебільшого аполітичних явищ і процесів, а сьогодні має суто позитивне або позитивне і негативне забарвлення та стосується переважно політичних або політичних і аполітичних явищ та процесів. Виявлено, що форма та зміст, характеристики, функції і типи політичної опозиції детермінуються політичною системою. Вмотивовано, що політична опозиція має розумітись як інституція за рамками уряду або влади, яка на підставі своїх функцій і структури бере участь у

взаємодії з представниками політичного режиму чи уряду, в тому числі з приводу їхнього усунення чи зміни при владі. Теоретизовано, що класичне визначення політичної опозиції є моноваріантним, вузьким, одностороннім і парламентсько-детермінованим, а сучасне, нормативне визначення – поліваріантним, широким, багатостороннім і парламентсько- й позапарламентсько-детермінованим. Продемонстровано, що у синтетичному контексті та на практиці під політичною опозицією у політичній науці насамперед розуміють парламентську і меншою мірою позапарламентську опозицію.

У підрозділі 2.2 дисертації – *«Методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації політичної опозиції. Форми і типи політичної опозиції»* – диверсифіковано методологічні та теоретико-методологічні підходи (зокрема біхевіоральний, плюралістичний (неоплюралістичний), девелопменталістський, інституційний (неоінституціональний), елітистський, а також соціологічний), завдання і проблеми детермінування й структуризації та форми і типи (зокрема парламентська і позапарламентська, нормальна і девіантна, системна й антисистемна, легальна, нелегальна і напівлегальна, формальна і неформальна, класична, принципова і конкурентна тощо) політичної опозиції. При цьому, наголос зроблено на окресленні історії та специфіки становлення неоінституціонального підходу до дослідження політичної опозиції, зокрема як найбільш сучасного, а також на спробі подолання обмеженості дослідження політичної опозиції саме на підставі неоінституціонального підходу та наділенні аналізованої категорії дещо іншими концептуальними сенсами. На цій підставі, зіставляючи різнопарадигмальні (у вузькому та широкому сенсі) розуміння політичної опозиції, у якості спільного знаменника виділено характеристики, що дозволяють розкрити сутність політичної опозиції як такої. Відтак окреслено відмінності між феноменами політичної опозиції, опору, інакомислення (дисидентства), контролю, оспорювання і фракційності (чи фракціоналізму), на підставі чого вмотивовано, що політичну опозицію доцільно розглядати як у формі політичного інституту, так і у формі суспільного протесту, що піддаються варіативній типологізації. Відтак продемонстровано, що дослідження політичної опозиції не можливе без оперування знаннями про природу політичної системи та різного типу міжінституційних і суспільно-політичних відносин, які у ній відбуваються.

У підрозділі 2.3. дисертації – *«Політична опозиція та політичний режим: теоретико-методологічні особливості співвідношення і взаємовпливу»* – загалом систематизовано теоретико-методологічні особливості співвідношення і взаємовпливу сутності й типів політичної опозиції та політичного режиму. Відповідно, виділено та систематизовано умови, чинники, ознаки, завдання, функції, стратегії й сценарії поведінки, принципи та ресурси політичної опозиції у випадку як демократії, так і автократії. На цій підставі було вирішено теоретико-методологічні питання про те, чи вимагає демократія існування організованої легальної політичної опозиції та чи наявність організованої легальної політичної опозиції знаменує, що політичний режим є демократичним. Зафіксовано, що демократія зумовлюється індикаторами політичної участі і змагальності, тобто правом на опозицію, але у недемократичних (автократичних і гібридних) режимах також може виявлятися патерн змагальності (без патерну участі), а відповідно може існувати організована легальна політична

опозиція. Відтак виявлено ознаки, характеристики й функції політичної опозиції у демократичних та недемократичних (автократичних і гібридних) політичних режимах. У підсумку продемонстровано, що ефекти політичної опозиції залежить не стільки від неї самої, скільки від умов її діяльності, створених політичною владою.

У висновках до розділу 2 сконфігуровано базові теоретико-методологічні параметри з приводу дефініювання, атрибутизації і типологізації політичної опозицій у сучасній політичній науці. У доповнення, запропоновано параметри й ознаки співвідношення і кореляції різних опцій політичної опозиції з різними типами політичних режимів – демократичними, автократичними та гібридними. У підсумку аргументовано, що для демократії традиційно притаманна легальна та переважно системна політична опозиція, а натомість автократія окреслюється або відсутністю опозиції, або її не повною мірою легальним статусом. Хоча, на противагу, зафіксовано, що наявність легальної та системної опозиції не обов'язково є умовою демократії. Все це дало підстави виділити визначальні та найтипівіші ознаки, умови, функції, принципи і ресурси політичної опозиції як в рамках демократій, так і в рамках автократій, причому незалежно від того, чи вони регулюються нормативно.

У розділі 3 дисертації – *«Сутність, становлення та структуризація парламентської опозиції і засади їхнього дослідження»* – розкрито параметри концептуалізації і рамки й особливості становлення та дослідження парламентської опозиції, здійснено теоретизацію політико-правового статусу, форм роботи і функцій парламентської опозиції, а також проаналізовано фактори і підходи до становлення і структуризації парламентської опозиції й дослідження феномену її інституціоналізації, моделей і типів.

У підрозділі 3.1 дисертації – *«Концептуалізація і рамки й особливості становлення та дослідження поняття «парламентська опозиція»* – з'ясовано, що важливим у дослідженні парламентської опозиції є фокусування на каналах контролю виконавчо-законодавчих (зокрема міжпартійних, внутрішньопартійних і непартійних) відносин у різних типах політичних режимів і партійних систем та відносно різних типів урядів і форм та систем державного правління. Це здійснено із огляду на позицію, згідно з якою політична, найперше парламентська, опозиція є інструментом досягнення консенсусу між тими, хто володіє та не володіє політичною владою. Таке окреслення призначення парламентської опозиції, а також трактування її як можливої альтернативи уряду концептуалізує доцільність означення політичної влади як постійної змагальності і актуалізує потребу дослідження політичною наукою процесу її здійснення. Річ у тому, що призначення парламентської опозиції полягає в захисті й обстоюванні інтересів суб'єктів опозиційної діяльності шляхом забезпечення їх участі у здійсненні парламентського контролю. Відтак підтверджено, що засаднича теоретико-методологічна детермінантність й актуалізація дослідження парламентської опозиції детермінована передусім контролем функціонування уряду та / чи глави держави і завоюванням політичної влади у майбутньому. Вмотивовано, що феномен парламентської опозиції повинен розглядатись крізь призму диверсифікованого теоретико-методологічного інструментарія, зокрема партологічного, псефологічного, транзитологічного тощо, через призму яких виявляється відмінність парламентської опозиції від позапарламентської. Крім того,



зафіксовано, що визначення парламентської опозиції традиційно чи здебільше зумовлюється взаємовідносинами між більшістю та меншістю у парламенті, хоча насправді є варіативним. На цій підставі виділено та систематизовано ключові ознаки й характеристики парламентської опозиції.

У підрозділі 3.2 дисертації – «*Теоретизація політико-правового статусу, форм роботи і функцій парламентської опозиції*» – теоретизовано сутність та варіанти політико-правового статусу (зокрема прав і обов'язків), форм роботи, суб'єктності, завдань, стратегій, основних і додаткових функцій та результативності парламентської опозиції, які є підставою та передумовою постановки питання про структурування та інституціоналізацію, моделі та типи парламентської опозиції. Вмотивовано, що політико-правовий статус парламентської опозиції зумовлюється тим, хто є або може бути її суб'єктом. Хоча, на противагу, виявлено, що політична теорія і практика пропонують різні шляхи вирішення питання організації й визначення політико-правового статусу парламентської опозиції, зокрема залежно від того, яку партію чи партії вважати парламентською опозицією. Відповідно, було встановлено, що визначальними у ракурсі політико-правового статусу парламентської опозиції є норми і традиції співпраці влади та опозиції, а також права та обов'язки диверсифікованих суб'єктів парламентської опозиції, навіть попри те, що часто про парламентську опозицію не йдеться конституційно чи законодавчо. Також у підрозділі виявлено сутність, функції, завдання та форми діяльності феномену тіньового кабінету як варіанту парламентської опозиції в деяких державах і теоретизовано параметри її ефективності й результативності.

У підрозділі 3.3 дисертації – «*Фактори та підходи до становлення і структурування парламентської опозиції. Інституціоналізація, моделі та типи парламентської опозиції*» – проаналізовано особливості структурування та інституціоналізації парламентської опозиції. Виявлено, що фактори структурування парламентської опозиції традиційно поділяють на інституційні, особливо партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, соціополітичні, культурні, поведінкові, тому їхній теоретико-методологічний розгляд вкрай важливий для конструювання знання про параметри структурування парламентської опозиції у певних аналітичних кейсах. Серед таких факторів виокремлено: становлення, розвиток і особливості партійних й виборчих систем; виконавчо-законодавчі відносини (насамперед в різних формах та системах державного правління), які окреслюють позиціонування окремих владно-політичних інститутів; соціополітичні поділи і культурні відмінності; стратегії політичної поведінки. Сумарно розгляд факторів структурування парламентської опозиції постулював питання про її інституціоналізацію, яке традиційно вирішується на підставі окремих моделей (рідше типів) і загалом моделювання парламентської опозиції, які були розглянуті у цьому підрозділі. Загалом встановлено, що вибір моделі та способу функціонування парламентської опозиції у певній державі не може бути простим перенесенням досвіду інших держав та запропонованих на підставі нього логічних моделей.

У висновках до розділу 3 констатовано, що парламентську опозицію не доцільно трактувати як монолітний феномен, а натомість треба піддавати структурування, моделюванню, типологізації і перевіряти на предмет її інституціоналізації й інституціоналізованості. З огляду на це, прослідковано, що парламентська опозиція структурується по-різному, зокрема

інституційно, партійно-електорально, виконавчо-законодавчо, соціополітично, культурно, поведінково тощо. При цьому, засадниче значення крізь призму поступу політичної науки мають гетерогенні і багатоскладові інституційні, зокрема партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, й соціополітичні детермінанти структуризації і типологізації парламентської опозиції. Саме вони найчастіше слугують підставою кластеризації і типологізації опцій парламентської та/чи політичної опозиції. У цьому контексті доведено, що парламентська опозиція в інституційному розрізі найчастіше виявляється на тлі врахування типів урядових кабінетів, яким вона протистоїть, та структури і складу парламентів, у яких вона функціонує, адже саме завдяки цьому відбувається уточнення політико-правового статусу і функціональності парламентської опозиції. Врахування цих чинників дало підстави констатувати, що парламентська опозиція може бути чи не бути своєрідним «вето-гравцем» і це неодмінно корелює з її фактичною уповноваженістю. З іншої сторони, підтверджено, що парламентська опозиція за характером функціонування може бути постійною чи тимчасовою, кооперативною чи змагальною, лояльною чи нелояльною, згуртованою чи розпорошеною тощо. Як специфічний кейс виявлено, що парламентська опозиція – це не завжди відносна меншість у парламенті, адже їй може протистояти приблизно сумірна проурядова частина легіслатури.

***У розділі 4 дисертації – «Історичні та трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у сучасних країнах Вишеградської групи»*** – увагу зосереджено на феноменах опору та дисидентства як історичних виявів протестності та нонконформізму й прототипів політичної опозиції у режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи, протестних суспільно-політичних рухах і організаціях та їхньому впливі на формування політичної опозиції, крах режимів «реального соціалізму» та трансформацію у партії в сучасних країнах Вишеградської групи, а також на особливостях і рамках співвідношення та взаємодоповнення політичної опозиції та демократизації в ході політичного транзиту сучасних країн Вишеградської групи. На цій підставі продемонстровано особливості конструктивізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи.

***У підрозділі 4.1 дисертації – «Опір і дисидентство як історичні вияви протестності та нонконформізму й прототипи політичної опозиції у режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи»*** – доведено, що найголовнішими виявами протестності та нонконформізму й прототипами політичної опозиції у країнах Вишеградської групи періоду режимів «реального соціалізму» були дисидентство й опір. Відтак проаналізовано та порівняно їхню специфіку, особливості становлення, аудиторію, методи діяльності та наслідки. На цій підставі було вироблено їхню періодизацію і типологізацію, які уніфіковано стосуються всіх досліджуваних країн та історії різних форм нонконформізму, зокрема опору, дисидентства й опозиції. При цьому, встановлено, що опір (переважно в 40–50-х роках ХХ ст.) характеризував узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми антисистемної діяльності, спрямовані на подолання або

зменшення впливу і гегемонії терористично-репресивного тоталітарно-комуністичного автократичного режиму. Своєю чергою, дисидентство (головно у 50–80-х рр. ХХ ст.) виявлялось у різних формах і методах системної та антисистемної критики й сумнівів про легітимність, догматизованість і доцільність, а також перспективи реформування і модернізації ідеологічної доктрини репресивного авторитарно-комуністичного режиму. Паралельно з цим, встановлено, що проблемою було те, що протестні та нонконформістські сили як незалежні пояснювальні змінні у регіоні традиційно не були уніфікованими і мобілізованими, а відтак становили лише спорадичну, дифузну і потенційну, а не екзистенціальну опозиційну загрозу легітимності та стабільності автократичних (комуністичних) режимів «реального соціалізму», хоча й сприяли і вимагали їхньої демократизації.

У підрозділі 4.2 дисертації – *«Протестні суспільно-політичні рухи та організації, їхній вплив на формування політичної опозиції, крах режимів «реального соціалізму» і трансформація у партії в сучасних країнах Вишеградської групи»* – встановлено, що результатом часткової демократизації та модернізації соціалізму, реалізованої у ході процесів «перебудови», а також системної кризи у соціально-економічній та суспільно-політичній сферах, було те, що з кінця 70-х, але головно з середини – другої половини 80-х рр. ХХ ст. у тогочасних країнах Вишеградської групи почала розширюватись структурно-організаційна мережа протестності, яка у результаті виявилась варіацією переходу від дисидентства до опозиції (зокрема у тріаді «опір – дисидентство – опозиція»). Але такий перехід від опору і дисидентства до опозиції не був прямолінійним й одновекторним, а здійснювався здебільшого у категоріях протестних суспільно-політичних рухів і організацій, які з часом трансформувались у політичну опозицію, зокрема крізь призму її розуміння як форми суспільного чи суспільно-політичного протесту. З огляду на це, у підрозділі проаналізовано й порівняно магістральні вияви та наслідки політичної протестності у формі суспільно-політичних рухів і організацій, їхній вплив на маргіналізацію режимів «реального соціалізму» та раціоналізацію суспільно-політичного середовища. У підсумку вмотивовано, що поява та розвиток груп протестності з окресленими ідеологічними та програмними постулатами означала трансформацію феномену протестності з формату дисидентства в формат політичної опозиції, реалізованої у формі суспільно-політичних рухів, які в результаті колапсу режимів «реального соціалізму» перетворились у різноідеологічні і різні за політичними успіхами партії. Відтак трансформація протестних (опозиційних) суспільно-політичних рухів виявилась як ініціюючим, так і ускладнюючим явищем і процесом для подальшого розвитку опозиційних рухів і організацій та політичної опозиції загалом, зокрема у контексті електоральної конкуренції. Окрім того, це мало наслідком усталення феномену громадянської активності як важливого елемента політичної культури і каталізатора інституційної політики, втіленої в інституціоналізації відносин влади і опозиції у країнах Вишеградської групи.

У підрозділі 4.3 дисертації – *«Політична опозиція та демократизація: особливості співвідношення та взаємодоповнення в ході політичного транзиту сучасних країн Вишеградської групи»* – продемонстровано, що країни Вишеградської групи апробували різні моделі транзиту до демократії,

що по-різному позначилось на особливостях і рамках співвідношення та взаємодоповнення політичної опозиції й демократизації у них. Річ у тім, що з огляду на процеси, які детермінували спершу занепад, а потім колапс режимів «реального соціалізму» і зумовили трансформацію авторитарних режимів спочатку у гібридні, але врешті у демократичні, актуальною виявилась проблематика кореляції інституційних та процесуальних параметрів демократизації і політичної опозиції на прикладі транзиту тих країн, які сьогодні становлять Вишеградську групу і здебільшого характеризуються як консолідовані чи напівконсолідовані демократії. Це вкрай очевидно із огляду на те, що теорії транзиту не можуть пояснити всю складність та специфіку демократизації, якщо вони не охоплюють феномену і ознак політичної опозиції. Відповідно, у підрозділі охарактеризовано диверсифіковані параметри означення ролі та наслідків процесів демократизації для політичної опозиції (й навпаки) в країнах Вишеградської групи.

У висновках до розділу 4 констатовано, що сучасна політична опозиція в країнах Вишеградської групи історично пройшла щонайменше два етапи свого становлення та розвитку – доінституційний чи протоінституційний (громадянський і масовий) та інституційний (парламентський і партійний), – а сьогодні вона здебільшого позиціонується як конструктивна, хоча й по-різному структуризована та не завжди впорядкована, стабільна, соціально детермінована й організована. Це особливо виразно почало виявлятися із початку XXI ст., коли в деяких країнах Вишеградської групи, як і загалом у Європі, почались процеси «ерозії» та деконсолідації демократії.

У розділі 5 дисертаційної роботи – **«Позиціонування, політико-правовий статус, повноваження та інституціоналізація політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи»** – проаналізовано інституційно-політичну логіку і нормативно-правові ознаки позиціонування політичної й парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, розглянуто й систематизовано параметри політико-правового статусу та повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, а також окреслено особливості і результати інституціоналізації політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

У підрозділі 5.1 дисертації – **«Інституційно-політична логіка і нормативно-правові ознаки позиціонування політичної й парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи»** – вмотивовано, що знаменником становлення політичної, зокрема парламентської, опозиції (і як суспільного й суспільно-політичного протесту, і як політичного інституту) в країнах Вишеградської групи виявилось те, що зміна інституційних параметрів політичних систем і політичних режимів аналізованих держав перешкоджала оцінці організаційної структури і можливостей політичної опозиції, в той час як комплексний характер трансформованого політичного процесу, а тому і оцінювання ролі політичної опозиції виявились надскладними завданнями навіть з огляду на наявну конституційну теорію та практику. Відповідно, цілісно продемонстровано, що випадок сучасної політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи є доволі унікальним і навіть багатограним, причому як інституційно-процесуально, так і нормативно. Хоч навіть попри це, категоріальною ознакою становлення та позиціонування політичної опозиції в більшості країн

Вишеградської групи було те, що вона зуміла верифікувати конструктивний характер взаємодії з владою в умовах транзиту до демократії та її консолідації, чим власне і було забезпечено відносно політичну стабільність й унеможливлено використання «силового» чинника в політиці. Навіть попри те, що сприйняття інституційно-політичної логіки та нормативно-правових ознак становлення і позиціонування політичної, втім числі й парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи не було одностороннім та консолідованим, а натомість реалізовувалось у різних стратегіях міжпартійної конкуренції і різних закономірностях функціонування політичної, головню парламентської, опозиції.

У підрозділі 5.2 дисертаційної роботи – «Ознаки політико-правового статусу й повноважень парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи» – увагу було додатково сфокусовано на порівняльному аналізі інституційно-політичної логіки і нормативно-правових ознак позиціонування політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, а також національного законодавства Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії з проблематики політичної опозиції. Це дозволило довести, що в більшості країн аналізованого регіону права політичної, передусім парламентської, опозиції (зокрема крізь призму її розуміння як парламентської меншості чи меншості у парламенті) не тільки безпосередньо не захищені, але й часто не передбачені (ні на рівні конституцій, ні на рівні законів), а натомість часто регулюються політично, зокрема на підставі ідей та принципів політичної культури, демократичної толерантності, а також поваги до легітимних політичних і соціально-економічних розбіжностей. Відповідно, вмотивовано, що статус та повноваження інституційно оформленої політичної, втім числі і парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи сприймають передусім не на підставі права, а найперше за наслідками політичного процесу та на рівні інтуїції. Це дозволило перевірити те, наскільки статус політичної опозиції в країнах Вишеградської групи є правовим або ж політико-правовим. Здійснено це на підставі таких індикаторів, як правила підтримки (вотумів інвеститури) та відповідальності (вотумів довіри та недовіри) очікуваних й чинних урядових кабінетів у країнах Вишеградської групи, особливі уповноваження представників і членів парламентської опозиції в парламентах країн Вишеградської групи, означення параметрів структуризації і типів партійних та виборчих систем у країнах регіону, врахування параметрів фінансування політсил та типів урядових кабінетів у країнах Вишеградської групи тощо. На цій підставі виявлено усереднені та відмінні параметри уповноваженості та відповідальності політичної, головню парламентської, опозиції в країнах аналізованого регіону.

У підрозділі 5.3 дисертації – «Особливості та результати інституціоналізації політичної і парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи» – встановлено, що політична, передусім парламентська, опозиція найперше на тлі справедливих, вільних і чесних виборів та можливості публічно й законно протидіяти політиці і діям уряду, зуміла конструктивізуватись, легітимізуватись і зрештою інституціоналізуватись як фундаментальний компонент і навіть ідеологія демократичного режиму. Однак констатовано, що сам процес інституціоналізації політичної опозиції в різних країнах аналізованого регіону був неідентичним й неуніфікованим, хоч і привів до сумірних політичних наслідків та результатів, які було розглянуто як в теоретичній і практичній

площині, так і на прикладі окремих країн Вишеградської групи та регіону загалом. Разом із цим, обґрунтовано, що параметри інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи не задовольняють у "чистому вигляді" жодної з теоретизованих і синтезованих моделей інституціоналізації опозиції. Причини на це чимало і вони мають міжінституційний, партійно-електоральний та соціополітичний характер тощо, що сумарно детермінує «мінливий характер» статусу парламентської опозиції. Це доповнено і тим фактом, що сумарно становлення моделі інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах регіону не було лінійним та унілатеральним, бо в різних країнах відбувалось з перемінними успіхами та невдачами. Відтак у підрозділі було виокремлено і синтезовано деякі параметри інституціоналізації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи, які властиві їй різним відомим теоретизованим моделям. На підставі цього було вмотивовано, що одним із основних результатів функціонування зрілого інституту політичної опозиції в країнах Вишеградської групи виявилась прозорість і легкість механізму ідентифікації влади (уряду) та невлади (опозиції або неуряду). Також встановлено, що результатом інституціоналізації політичної опозиції у країнах регіону стало розуміння, згідно з яким вона має теоретично дихотомуватись на парламентську («справжню», конституційну) та позапарламентську («девіантну», неконституційну або не обов'язково конституційну).

У висновках до розділу 5 констатовано, що сучасні тренди та особливості позиціонування і розвитку політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи неодмінно унаслідують від тенденцій і результатів розвитку опозиційних/протоопозиційних суспільно-політичних рухів минулого, а відтак і їхнього ставлення та взаємодії з владою. Водночас зафіксовано, що головною відмінністю політичної опозиції періоду сучасності від періоду минулого в регіоні стало те, що вона чинно неодмінно стала детермінованою головно не силовими, а переважно інституційними, зокрема партійно-електоральними та виконавчо-законодавчими, чинниками. А це, своєю чергою, неодмінно запустило і продовжує процес поступового перетворення політичної опозиції в країнах Вишеградської групи з неінституціоналізованої у конструктивну й інституціоналізовану, а також політичного процесу – з підпорядкованого та контрольованого у конкурентний. Виявлено та підтверджено, що політична, зокрема парламентська, опозиція, а відтак і її статус, права та повноваження, в країнах Вишеградської групи не є або недостатньою мірою є формалізованими та регламентованими, що в принципі відповідає позиціонуванню й сприйняттю цього політичного феномену та інституту в більшості інших демократичних країн світу. Враховуючи особливості політичних режимів країн Вишеградської групи сьогодні, політична опозиція у деяких із них є здебільшого коопераційною, а в деяких – то коопераційною, то конфронтаційною.

**У розділі 6 дисертації – «Виконавчо-законодавчі і партійно-виборчі параметри структуризації системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи» – увагу сфокусовано на виконавчо-законодавчих (міжінституційних) відносинах як чиннику структуризації, ефективності і уповноваженості парламентської опозиції**

в країнах Вишеградської групи, а також на композиції парламентів і партійно-виборчих параметрах структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

*У підрозділі 6.1 дисертації – «Виконавчо-законодавчі (міжінституційні) відносини як чинник структуризації, ефективності й уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи»* – системно проаналізовано різнопорядкові й відмінні міжінституційні детермінанти структуризації, ефективності та уповноваженості парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. На цій підставі встановлено, що відносини між урядом і парламентською опозицією істотно відрізняються у всіх країнах аналізованого регіону, а тому по-різному структурують міжінституційну сферу політичного процесу, детермінуючи її варіативний вплив на ефективність і стабільність функціонування політичної системи як такої та ефективність, стабільність і силу парламентської опозиції як її складової. Водночас, констатовано, що суть, означення та концептуалізація політичної, зокрема парламентської, опозиції у країнах Вишеградської групи є багатоскладовою. Річ у тому, що, з одного боку, парламентська опозиція детермінована конфігурацією і характеристиками партій і депутатських груп (або загалом партійної системи), які беруть участь в ініціюванні, структуризації та інституціоналізації різних (владних і невладних по відношенню до уряду) виявів та сторін політичного процесу, але, з іншого боку, парламентська опозиція ідентифікується і локалізується через апелювання до її ресурсів і джерел в інституційному середовищі (дизайні) та в міжінституційних, передусім виконавчо-законодавчих, відносинах. Вони ж можуть бути варіативно згрупованими із огляду на характер взаємозв'язку між різними політичними інститутами – передусім між урядом та парламентом, у середовищі взаємин яких в рамках парламентської демократії (незалежно від конкретної системи правління) відбувається позиціонування парламентської опозиції. Причому серед таких варіацій детермінування у підрозділі виокремлено непартійне, внутрішньопартійне, міжпартійне, опозиційне, а також крос-партійне (перехресне міжпартійне) тощо, кожне із яких становить окремішній тип виконавчо-законодавчої взаємодії і відмінний патерн парламентської опозиції. Хоча, на противагу, встановлено, що в країнах Вишеградської групи переважає міжпартійне та крос-партійне детермінування, що позначаються на формуванні переважно партійних, а не непартійних або технократичних урядових кабінетів, а відтак і на особливому позиціонуванні парламентської опозиції в регіоні. У цьому розрізі проаналізовано комплексний набір міжінституційних параметрів окреслення парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема на стику відносин у трикутнику «глава держави – прем'єр-міністр (уряд) – парламент».

*У підрозділі 6.2 дисертації – «Композиція парламентів і партійно-виборчі параметри структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи»* – варіативні міжінституційні (виконавчо-законодавчі) параметри структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи доповнено партійно-виборчими параметрами її структуризації та врахуванням композиції парламентів. Це зумовлено головно тим, що парламентські демократії, якими є всі країни Вишеградської групи, детерміновані тим, що для них властива логіка міжінституційних відносин, згідно з якою демократичні режими унікальні у своїй здатності спрямовувати суспільно-політичні конфлікти в інституціоналізовані моделі політичної взаємодії влади (уряду) та невлади (опозиції). Адже винятково у демократичних країнах справжні опозиційні політичні партії і

рухи можуть визнавати легітимність чинних урядів, маючи свої права та значне представництво у парламентах. Відповідно, саме уповноважені опозиційні політсили парламентів (чи парламентська опозиція) є критичними складовими і структурними компонентами демократичних режимів, забезпечуючи належне функціонування політичних та міжінституційних систем, змушуючи уряди бути відповідальними за свої дії і забезпечуючи виборців альтернативою обрання тих політичних акторів, які у майбутньому будуть при владі. Відтак у підрозділі парламентську опозицію було проаналізовано крізь призму її системного партійно-парламентського вияву, зокрема на підставі таких індикаторів, як згуртованість та концентрація партій, змагальність партій, спосіб протистояння та узгодження інтересів урядових і опозиційних партій, ідеологічні відмінності партій, цілі партій, стратегії партій, партійні і виборчі системи тощо, які обертаються довкола процесів формування (обрання) і функціонування парламентів, які в країнах Вишеградської групи діють як центри і мережі прийняття рішень на підставі взаємодії партій, а не як корпоративні актори. На цій підставі встановлено, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи типово характеризується інституціональною плинністю, відносною слабкістю парламентів, їхньою незначною інституціоналізацією, домінуванням урядових кабінетів, а також переважанням відносно нестабільних партій і партійних систем.

У висновках до розділу 6 констатовано, що парламентська опозиція в країнах регіону є цілком фіналізованим, хоч і динамічним феноменом. Такий висновок зроблено на підставі означення і систематизації варіативних й багатоскладових компонентів, виявів і складників міжінституційних, передусім виконавчо-законодавчих та партійно-електоральних, відносин як феномену і процесу, який структурує та параметризує парламентську опозицію в країнах регіону, зокрема її ефективність, функціональність, вплив на політику і політичний процес, а також уповноваженість. Обґрунтовано, що парламентська опозиція, в тому числі у країнах Вишеградської групи, сприяє балансуванню відносин влади між главою держави, урядом і парламентом, а також політичними акторами й агентами, які їх не становлять, однак це відбувається як виконавчо-законодавчо, так і партійно-електорально-детерміновано. Вказано, що на відміну від періоду ще двох десятиліть тому, політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах Вишеградської групи стає дедалі більше ідеологічно розсіяною і поляризованою, принаймні порівняно з урядовими/владними політсилами, і це часто зумовлено головно чи передусім трансформаціями партійно-електоральних та частково виконавчо-законодавчих відносин у країнах регіону.

У розділі 7 дисертації – *«Антисистемна, антиістеблішментська та наднаціональна політична опозиція в країнах Вишеградської групи: особливості, детермінанти і наслідки»* – зафіксовано, що поряд з визначальним впливом системної політичної, зокрема парламентської, опозиції на структурування політичного процесу і консолідацію/деконсолідацію демократії у країнах Вишеградської групи, доволі вагоме значення має апелювання до феноменів антисистемної, екстремістської та наднаціональної політичної опозиції. Відповідно, в розділі проаналізовано ознаки, особливості, тенденції і механізми розвитку та наслідки і результати антисистемної й антиістеблішментської опозиції в країнах Вишеградської групи, а також виявлено сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності й євроскептицизму



як форми політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

У підрозділі 7.1 дисертації – «*Особливості, тенденції і механізми розвитку та наслідки антисистемної й антиістеблішментської опозиції в країнах Вишеградської групи*» – поетапно проаналізовано історію становлення та особливості розвитку як антисистемної, так і антиістеблішментської опозиції в країнах Вишеградської групи. Констатовано, що антисистемна опозиція в регіоні характеризується окресленням як антиорганізаційної, девіантної, екстремістської, невідповідальної, незаконної, нелегальної/напівлегальної, нелояльної/напівлояльної, ненормальної, протидіючої тощо та позиціонується як така, що ставить під сумнів легітимність політичного режиму загалом і діє безвідповідально, адже не має шансів бути репрезентованою при владі й відповідно окреслюється здебільше у рамках широкого чи соціологічного підходу до визначення опозиції. На прикладі політичних партій аргументовано, що антисистемна політична опозиція в країнах Вишеградської групи може бути як парламентською, так і позапарламентською. Це унаслідковано у факті, що антисистемну політичну опозицію доцільно структурувати на напівлояльну і нелояльну. Водночас це зовсім не заперечує, що антисистемна політсила та антисистемна опозиція може перетворитись (або ж відразу сформуватись) у, відповідно, прагматичну партію та прагматичну системну опозицію. На цій основі проаналізовано феномен і сутність антиістеблішментської (як такої, що є на стику системності та антисистемності) опозиції в країнах Вишеградської групи, а також означено політсили, які різного часу кооптувались у її рамках. У підсумку регламентовано, що в країнах регіону й досі не заперечено або відроджено антидемократичний та антигромадянський політичний дискурс, що підриває сутність, значення і довіру до представницької та ліберальної демократії, а відтак і квінтесенцію та легітимність конструктивної політичної опозиції, означуючи їхню часткову теоретичну і практичну ерозію.

У підрозділі 7.2 дисертації – «*Сутність і види наднаціональної політичної опозиційності та євроскептицизму як форми політичної опозиції в країнах Вишеградської групи*» – аналіз політичної опозиції в країнах Вишеградської групи розширено й укомплектовано за рахунок феноменів наднаціональної політичної опозиційності і євроскептицизму. Вмотивовано, що важливе значення у структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи має апелювання до феномену та різновиду її наднаціональності, яка особливо важливою стала напередодні, але головно після вступу Польщі, Словаччини, Угорщини і Чехії в НАТО і передусім в ЄС. З цього приводу встановлено, що наднаціональна опозиційність в аналізованому регіоні виявляється варіативно – системно, процесуально, політично тощо. У цьому контексті особливу увагу приділено феномену, виявам і типам євроскептицизму в країнах Вишеградської групи, який є варіантом наднаціональної опозиційності, але позиціонується як дискурсивна практика і національної, і наднаціональної та антиінтеграційної політичної опозиції до сутності, «державності», компетенцій і конституційного врегулювання ЄС (особливо з приводу найбільш важливих питань порядку денного). У підсумку аргументовано, що наднаціональна і євроскептична опозиційність в ЄС та до ЄС зі сторони країн Вишеградської групи є функцією взаємовідносин влади (уряду) і опозиції та стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні.

У висновках до розділу 7 аргументовано, що політична опозиція в країнах Вишеградської групи не може бути окреслена як цілком монолітний та уніфікований і відтак повністю конструктивний феномен, навіть на тлі відносної інтегрованості та демократичності регіону й політичного процесу у ньому. Натомість політичну опозицію в Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії треба розподіляти на системну й антисистемну або істеблїшментську й антиістеблїшментську, особливо на тлі факту, що політсили, які становлять політичну опозицію, доцільно структурувати на системні і помірковані та, на противагу, екстремістські і радикальні. Зазначено, що політична опозиція у країнах регіону може окреслюватись як наднаціональна. Головна причина формування такого типу політичної опозиції історично та чинно була зумовлена ставленням деяких політичних партій і рухів до процесів інтеграції країн регіону у європейські та євроатлантичні структури й організації, головню в ЄС та НАТО. Зафіксовано, що рівень євроскептицизму і наднаціональної опозиції різних політсил є інтенсивнішим у тому випадку, коли вони є позапарламентськими, і натомість значно слабшим в разі, коли вони стають парламентськими.

У **ВИСНОВКАХ** дисертаційної роботи, які є розв'язанням поставлених дослідницьких завдань, зокрема, зазначається:

1. На підставі різностороннього аналізу історіографії і стану дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи було з'ясовано, що попри свою популярність, широту та багатогранність ця проблематика не є структурно уніфікованою, адже komponується кількома складниками і рівнями пізнання: загально-теоретичною та еволюційною логікою розвитку наукової літератури про політичну опозицію; загально-теоретичними і конкретно-специфічними дослідженнями особливостей становлення та структуризації політичної опозиції; конкретно-специфічним аналізом особливостей становлення, розвитку і структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Відтак, комплексний та всеосяжний розгляд історіографії і стану дослідження політичної опозиції в країнах Вишеградської групи здійснено з огляду на обов'язкове проходження усіх складників і рівнів пізнання заявленої проблематики як у зарубіжній, так і у вітчизняній політичній науці.

Зафіксовано, що загально-теоретична, методологічна і частково емпірична логіка дослідження політичної опозиції у політичній науці почала ініціюватись, а згодом і доповнюватись науковими доробками зарубіжних дослідників періоду 50-х–70-х рр. ХХ ст. На підставі них створено можливості концептуалізації, структуризації і типологізації політичної опозиції як невід'ємної характеристики демократичного політичного режиму та частини політичного процесу, а також створено теоретичне підґрунтя для дослідження історичних форм організації, виявів, класичних критеріїв і чинників політичної опозиції як діалектичного двійника влади.

Виявлено, що доробки із приводу проблематики політичної опозиції були суттєво розвинені та розширені, причому і загально-теоретично, і конкретно-специфічно, починаючи із 70-х–80-х рр. ХХ ст., але особливо – після 1990 р. Із цього часу як зарубіжна, так і вітчизняна політична наука не тільки уточнила

сутність і значення політичної опозиції, а й виділила і деталізувала її різновиди та патерни у різних типах політичних режимів, а також хоч і фрагментарно, але систематизувала знання про особливості становлення та структуризації політичної опозиції у загально-теоретичному й емпіричному розрізі. Як наслідок, наукові дослідження 50–80-х рр. ХХ ст. стали своєрідною «класикою» відкриття і розв'язання проблематики політичної опозиції, оскільки в них запропоновано теоретико-методологічну схему і логіку вивчення політичної опозиції, а також здійснено перші спроби її концептуалізації, структуризації та типологізації.

Із 90-х рр. ХХ ст. політична наука почала поглиблювати та верифікувати знання про політичну опозицію, наповнюючись значно більшою кількістю кейсів і порівнянь. Відтак проблематика політичної опозиції набула якісного і кількісного, передусім компаративістського, оновлення, реструктуризації, узагальнення та систематизації на прикладі як демократичних, так і недемократичних політичних режимів, зокрема країн Вишеградської групи. У цей період науковці спробували вирішити проблему надмірної дескриптивності й обмеженої загальнотеоретичності знань про політичну опозицію на тлі відносної популярності інших предметів порівняльно-політологічних досліджень. Як наслідок, політична наука збагатилась знаннями не лише про типи (передусім парламентський і позапарламентський) і форми політичної опозиції, а й про її рівні, індикатори, структурні елементи та особливості співвідношення з процесами демократизації та автократизації, у результаті чого було виділено кілька предметних галузей і сфер аналізу політичної опозиції.

У контексті країн Вишеградської групи це виявилось у тому, що політична наука була спрямована на дослідження політичної опозиції як на момент залежності країн регіону від СРСР, так і на момент їхньої незалежності і співпраці в рамках Європейського союзу. Крім того, відстежено, що вітчизняна політична наука з проблематики політичної опозиції є значно менш загально-теоретично і конкретно-специфічно поінформованою, розвиненою та багатогранною, аніж зарубіжна політична наука. Відтак як стимул вмотивовано, що загалом політична наука потребує подальших, як теоретико-методологічних, так і емпіричних, дослідницьких зусиль та поступу, зокрема за рахунок створення нових моделей теоретизації і верифікації знань про політичну опозицію, а також рівномірного і сумірного дослідження особливостей становлення і структуризації системної (конструктивної) й антисистемної (деструктивної) політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

2. З'ясовано етимологію й систематизовано концептуальне визначення поняття «політична опозиція», внаслідок чого аргументовано, що про політичну опозицію доцільно говорити у множині, зокрема крізь призму її класичного чи вузького і сучасного чи широкого розуміння, які синтезуються визнанням права політичних і громадських діячів критикувати та оскаржувати уряд, владу, політичну систему, їхні дії, наміри і політику. Для цього у теоретико-методологічному зрізі: визначено рамки політичної опозиції; виявлено і досліджено напрями, акторів (гравців) та/чи типи відносин довкола політичної опозиції; з'ясовано нормативне і контекстуальне значення, роль, суб'єкти, об'єкти та локус визначення як опозиції загалом, так і політичної опозиції зокрема. Як результат, зафіксовано, що етимологічно опозиція спочатку мала

негативне забарвлення та стосувалась здебільшого аполітичних явищ і процесів, а сьогодні має суто позитивне або позитивне і негативне забарвлення та стосується переважно політичних або політичних і аполітичних явищ та процесів. Адже розуміється як інституціональний принцип лояльності, суть якого зводиться до забезпечення балансу, контролю і критики влади (уряду), внесення пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів й інституцій, управління суспільством і збереження свободи та правових гарантій громадян. Відповідно вмотивовано, що політична опозиція змістовна, сенсовна й автономна у момент, коли простежується диференціація поміж урядом (владою) та опозицією йому (невладою), а тому зміст політичної опозиції конструюється на підставі її оцінювання як інституції у рамках системно-політичних параметрів, найпростішим із яких є поділ між урядом (владою) і невладою.

Водночас доведено, що політична опозиція концептуалізована надто відносно і не достатньо комплексно, не має фіналізовано-мінімального означувального набору ознак, а тому не опередмечена методами політичної науки, внаслідок чого хоч і позиціонується передусім як антипод уряду (влади) в рамках будь-якої політичної системи й становить основу політично-системного контексту міжінституційних відносин, але все ж часто розміщується на межі таких понять, як «дисидентство», «опір», «протестність», «нонконформізм», «тероризм», «фракційність». Як наслідок, зважаючи на класичні та сучасні визначення політичної опозиції, вмотивовано, що вона має розумітись як інституція за рамками уряду чи влади, яка на підставі своїх функцій і структури бере участь у конкурентній взаємодії з представниками уряду чи політичного режиму, в тім числі з приводу їхнього усунення або зміни при владі. Але із зауваженням, що розуміння політичної опозиції залежить від того, з якого кута зору і якого теоретико-методологічного погляду – нормативного, інституціонального, структурно-функціонального тощо – її розглядати. А також з огляду на те, що у вузькому чи класичному розумінні політична опозиція як парламентська опозиція є системною надбудовою чи антисистемним протиставленням уряду в суперструктурі влади, оскільки обмежується однією політичною сферою – парламентом – чи одним актором – партією (партіями), що представляє (представляють) меншість у парламенті і цілпо має отримання політичної і урядової влади. Натомість у широкому чи сучасному розумінні – альтернативою, протидією чи опором (у парламенті і суспільстві) державній владі й уряду та політсилам і організаціям, які їх підтримують та контролюють.

Означено методологічні та теоретико-методологічні підходи, завдання і проблеми детермінування й структуризації та форми і типи політичної опозиції. Зокрема встановлено, що ключовими методологічними підходами щодо дослідження політичної, у тім числі й парламентської, опозиції є біхевіоральний, плюралістичний (неоплюралістичний), девелопменталістський, неоінституціональний й елітистський, які крос-дисциплінарно і як багатоскладовий процес поєднуються наданням політичній опозиції певного статусу поряд з владою і покладанням на неї відповідальності за характер політичного режиму. Натомість головними теоретико-методологічними підходами до детермінування суті та структуризації політичної опозиції означено інституційний (похідний від визначення політичної опозиції як парламентської) і соціологічний (похідний від визначення політичної опозиції

як парламентської і позапарламентської). Вони об'єднані такою характеристикою політичної опозиції, як наявність усвідомленого спільного групового інтересу із приводу суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної протидії владі, яка по-різному відрізняє політичну опозицію від інших форм соціальної і суспільно-політичної активності, зокрема дисидентства, опору, контролю, оспорювання та фракційності. Водночас вони дуалізовані розумінням опозиції і як політичного інституту (парламентської опозиції), і як суспільного протесту (позапарламентської опозиції чи опозиційності) у різних типах політичних режимів, політичних відносин і суспільного життя.

Поряд з дихотомією політичної опозиції на парламентську (як політсили, які представлені у парламенті, але не входять до складу уряду і не підтримують його діяльності і/чи діяльності глави держави) і позапарламентську (як індивіди, групи, рухи, організації, ЗМІ, які не мають представництва у парламенті, але виступають проти уряду і/чи глави держави), це дозволило виділити, визначити, теоретизувати, розкрити та структуризувати інші її типи, зокрема: нормальну (неструктурну, прагматичну) та девіантну (структурну, принципову); конституційну (системну, реальну) і неконституційну (антисистемну, фундаменталістську); легальну, нелегальну і напівлегальну; формальну (формалізовану) та неформальну (неформалізовану); інституціоналізовану і ситуативну (символічну); відповідальну, безвідповідальну і частково відповідальну; класичну (лояльну, системну), принципову (напівлояльну, напівсистемну) і конкурентну (нелояльну, антисистемну); помірковану (помірну) і радикальну (жорстку); насильницьку і ненасильницьку; конструктивну і деструктивну; «посадо-орієнтовану» та «політико-зацікавлену»; активну, «мовчазну» та пасивну; партійну і непартійну; ліву, праву і центристську; масову й елітарну; режимну та громадянську. А також означити їхні параметри, функції, цілі та завдання у різних типах політичних режимів. Водночас це дозволило доказати, що перераховані типи політичної опозиції часто ситуативні і сконструйовані на підставі одиничних або тематичних кейсів, а тому й зовсім не збірні, уніфіковані та концептуалізовані у порівняльному контексті і залежать від конкретних типів та ознак політичних режимів, форм і систем державного правління й структур політичної еліти тощо.

3. У порядку теоретико-методологічного звуження проблематики політичної опозиції різносторонньо й варіативно концептуалізовано і еволюційно визначено сутність, рамки, параметри й ознаки, особливості становлення, структуризації й аналізу парламентської опозиції – належного до структури парламенту (і звичло партії чи партій) й залежного від мандату виборців, але не належного до уряду різновиду і вияву політичної опозиції, що найбільш дотичний до проблематики політичної влади й урядування як змагальності і є конституційним інструментом альтернативізації політики та досягнення консенсусу поміж тими, хто володіє і не володіє владою. Зафіксовано, що незалежно від типу політичної системи парламентська опозиція є ефективною тільки тоді, коли вона є складовою системи стримувань та противаг політичної влади, інструментом ротації політичної влади й конструктивного та цивілізованого вирішення суперечностей між інтересами різних соціальних груп, критично аналізує дії уряду та глави держави, достатньо інституціоналізована та супроводжується правом парламентського контролю й участі (взаємодії) в ухваленні урядових і державних рішень й виявленні і виправленні недоліків державної політики.

З'ясовано, що важливим у дослідженні парламентської опозиції є фокусування на каналах контролю міжінституційних виконавчо-законодавчих (зокрема міжпартійних, внутрішньопартійних і непартійних) відносин у різних типах політичних режимів і партійних систем та відносно різних типів урядів і форм та систем правління. Як результат, вмотивовано, що парламентською опозицією може бути лише та частина політичної опозиції, яка не обов'язково хоче, але може взяти на себе повноваження уряду, внаслідок чого виділено такі типи парламентської опозиції, як: зовнішня – представлена партіями парламентської меншості та внутрішня – втілюється між партіями парламентської більшості; опозиція «із малої букви» (багатопартійна) та «із великою букви» (однопартійна). На підставі ж відношення до уряду, зокрема з огляду на голосування за підтримку чи непідтримку уряду, виділено такі різновиди парламентських партій, як урядові, опозиційні і нейтральні (ситуаційні), внаслідок чого обґрунтовано, що помилкою є ототожнення парламентської опозиції і меншості. Тому вмотивовано, що парламентська опозиція може бути структуризована по-різному.

З огляду на це, теоретизовано сутність і варіанти політико-правового статусу (зокрема прав і обов'язків), форм роботи, суб'єктності, завдань, стратегій, основних й додаткових функцій та результативності парламентської опозиції. З'ясовано, що суб'єктами парламентської опозиції можуть бути депутати парламенту, парламентські (депутатські) групи і фракції парламентських партій, коаліції (об'єднання, блоки) парламентських партій. Крім того, виявлено, що парламентська опозиція може бути представлена фракцією-монополістом, фракцією-лідером, коаліцією рівноправних фракцій і/чи групою непартійних депутатів парламентської меншості. Додатково вмотивовано, що парламентська опозиція може конфігуруватись парламентськими та позапарламентськими структурами. Зафіксовано, що політико-правовий статус парламентської опозиції, незалежно від правового регулювання чи нерегулювання, але залежно від структуризації партійної системи і громадянського суспільства, не залежить від волі політичної влади лише в умовах демократії, але залежить від волі політичної влади в умовах автократії. Відтак аргументовано, що ключовим правом парламентської опозиції є або може бути формування "тіньового уряду", який варто трактувати і як неформальне утворення опозиційної фракції парламенту стосовно реального суб'єкта політичної системи, і як інститут політичної системи, що впливає на роботу парламенту й організацію опозиційної діяльності, і як консультативно-дорадчий орган чи центр впливу, створений парламентською опозицією для контролю офіційного уряду. Натомість ключовими формами роботи парламентської опозиції виділено: співробітництво, протиборство, ухилення від взаємодії, односпрямоване сприяння, односпрямовану взаємодію, контрастну взаємодію, компромісну взаємодію. Водночас доведено, що парламентська опозиція, будучи альтернативою уряду чи «урядом в очікуванні», особливо в демократії, звикло не є конституційним інститутом, а конституційною функцією політичної системи, яка характеризується варіативним набором передумов і наслідків своєї стабільності, функціональності й результативності.

Урешті-решт, це стало підставою та передумовою з'ясування структуризації та інституціоналізації, а також моделей і типів парламентської опозиції в загально-теоретичному контексті. Виявлено, що чинниками структуризації й інституціоналізації

парламентської опозиції є інституційні, особливо партійно-виборчі та виконавчо-законодавчі, соціополітичні, культурні, поведінкові, зокрема особливості політичної структуризації суспільства і парламенту, рівень розвитку політичної системи й відкритості публічного управління, форма та система державного правління й управління, партійна і виборча системи, фінансування партій, парламентські традиції, відносини уряду та парламенту тощо. Вони є умовою виокремлення парламентської опозиції в країнах, де: інституціоналізовані однопартійні уряди більшості; превалюють коаліційні уряди більшості; переважають однопартійні і коаліційні уряди меншості. Крім того, вони є підставою дихотомії стратегій поведінки парламентської опозиції, зокрема коли остання може, може лише частково чи взагалі не може діяти у ролі «вето-гравця», і таких типів парламентської опозиції, як проблемно-орієнтована тимчасова, кооперативна і змагальна, фундаментальна та лояльна, систематично-і ситуативно-орієнтована, згуртована і фрагментована, конфліктна і коопераційна. Встановлено, що вибір моделі й способу функціонування парламентської опозиції у певній державі не може бути простим перенесенням досвіду інших держав і запропонованих на підставі нього логічних моделей.

4. З огляду на це, на підставі прагматичного та герменевтичного підходів, релігійних, інституційних, культурних, національних, економічних, соціальних й історичних чинників, завдань, результатів і ефективності та виявлення подібностей і відмінностей проаналізовано й порівняно історичні і трансформаційні особливості становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи, зокрема феномени, параметри і маркери опору, дисидентства й опозиційних суспільно-політичних рухів як історичних виявів антиавтократичної протестності і нонконформізму й прототипів політичної опозиції у варіативних (із елементами масового терору або вибіркової репресивності) режимах «реального соціалізму», з яких наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. визріла не лише частина партій, а й політична конкуренція, а відтак і демократична політична, зокрема парламентська, опозиція у регіоні. Зафіксовано, що у країнах сучасної Вишеградської групи періоду режимів «реального соціалізму»: опір (переважно в 40–50-х, менше – 60-х рр. ХХ ст.) характеризував узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми (нелегальної, радикальної і збройної, спонтанної й ізольованої) антисистемної діяльності, які були спрямовані на подолання чи зменшення впливу і гегемонії терористично-репресивного тоталітарно-комуністичного авторитарного режиму; дисидентство (у 50–80-х рр. ХХ ст.) виявлялось у різних (ревізіоністській, вільнодумній, еволюційній, громадянсько-конституційній, навздогінній та альтернативній, широкій і вузькій, поміркованій і радикальній, інтегральній, фракційній, фундаментальній і специфічній, відкритій і конспіративній) формах і методах системної (офіційної, «зверху») та антисистемної (неофіційної і громадської (громадянської), «знизу») критики й сумнівів про легітимність, догматизованість і доцільність, а також перспективи реформування та модернізації ідеологічної доктрини репресивного авторитарно-комуністичного режиму; опозиційні суспільно-політичні рухи (кінець 80-х рр. ХХ ст.) системно і антисистемно заперечували і мирно тиснули на авторитарно-комуністичний режим засобами організованих дій, демонстрацій і переговорів. Відтак проаналізовані вияви протестності й інші процеси і події вплинули на авторитарні режими у регіоні:

опір – на трансформацію та десталінізацію терористично-репресивного тоталітаризму у репресивний, але частково реформістський авторитаризм; дисидентство (особливо періоду антикомуністичного консенсусу та ідеї "паралельного суспільства") – на бюрократизацію, раціоналізацію і часткове перетворення репресивного реформістського авторитаризму у поміркований авторитаризм; опозиційні суспільно-політичні рухи – на дальшу плуралізацію, лібералізацію та демократизацію політичних режимів. Однак загалом упродовж середини 40–х – середини 80–х рр. XX ст., будучи релевантними та національно-орієнтованими, протестні й нонконформістські сили як незалежні пояснювальні змінні у регіоні, за деякими винятками, не були уніфікованими і мобілізованими, а відтак становили лише спорадичну, дифузну і потенційну, а не екзистенціальну загрозу легітимності та стабільності автократичного (комуністичного) режиму, ставши нею, а тому й однією із диференціальних умов краху автократії та початку демократизації, лише наприкінці 80–х рр. (інколи починаючи з 70–х рр.) XX ст.

У цей період (піково в 1989–1993 рр.) розширилась структурно-організаційна мережа протестності і нонконформізму в країнах теперішньої Вишеградської групи, а в їхньому середовищі відбулись, поряд з «модернізацією» і демократизацією «реального соціалізму», процеси громадянської мобілізації та радикалізації, конструювання та самоусвідомлення політичної опозиційності (як суспільно-політичного протесту) і політичної опозиції (як політичного інституту). Тоді дисидентство, залучаючи методи соціального опору, почало (починаючи з прикладу Польщі) перетворюватись і вливатись у громадянське суспільство, суспільно-політичні рухи й організації, які урешті-решт, на тлі додаткових чинників, досягнули компромісу й домовились з комуністичною владою і автократичними режимами про їхню варіативну трансформацію, лібералізацію та демократизацію, а згодом і в свою чергу перетворились у політичні партії та рухи. У цьому контексті виявлено та запропоновано моделі впливу політичної протестності й опозиційності на різні варіанти краху режимів «реального соціалізму» в регіоні, зокрема у формі «імплузії» («заміни») і «пактування» («компромісу»), які об'єднались каталізацією інституційної політики, реалізованої у конструктивізації відносин влади й опозиції. Відтак антикомуністичні опозиційні суспільно-політичні рухи й організації і сформовані на їхній основі партії та їхній вплив на демократизацію режимів у країнах регіону були варіативними. Тому вони проаналізовані і порівняні на предмет політичних, структурних, організаційних, ідеологічних та інших параметрів й ознак формування, функціонування, успіхів і наслідків тощо. Як наслідок, зафіксовано, що: первинна видозміна протестних суспільно-політичних рухів та організацій у партії в країнах регіону відбулась між першими демократичними (установчими) і першими багатопартійними виборами; вона не мала одностороннього характеру і динаміки (в успішності, кількості, рівні антагонізму з комуністичним режимом, а також у статусі), бо залежно від особливостей історичного розвитку, стратегій співпраці еліт, організаційної структури та ознак формування і трансформації груп протестності, виборчих особливостей, ідеологічно-поляризаційної концентрації політичного процесу і параметрів соціополітичних поділів (особливо по лінії «комунізм / посткомунізм – антикомунізм / постопозиційність») характеризувались як іманентно внутрішньо суперечливі, оскільки в одному випадку призвела до появи стабільних систем з впливовими партіями, а в іншому – до



фрагментарності і слабкості партій і партійних систем; протестні (опозиційні) групи, які організувались у згуртовані партії і брали участь у переговорах, що передували краху комуністичного режиму, мали переваги над протестними (опозиційними) групами, які цього не зробили, внаслідок чого в регіоні було виявлено різносторонні особливості відносин між владою і опозицією.

Загалом окреслені процеси призвели до сталого, але варіативного і дифузного співвідношення та взаємодоповнення протестності й інституційних і процесуальних ознак демократизації (зокрема плюралізму, розподілу інтересів) у ході диверсифікованого (за напрямками, моделями, темпами і наслідками) транзиту країн Вишеградської групи, а відтак до інституціоналізації і конструктивізації політичної опозиції й громадянського суспільства та ослаблення держави у регіоні. Зокрема з'ясовано, що властивими для країн Вишеградської групи були такі варіанти транзиту до демократії, як у Польщі та Угорщині – «ендогенність», «реформа», «переговорна революція», «пактування», «згода», а в Словаччині і Чехії (спочатку в рамках Чехословаччини) – «екзогенність», «перелом», «абдикація», «імплізія» («колапс режиму»), «швидка політична мобілізація», – й вони по-різному окреслювались функціями та стратегіями політичної протестності й опозиції, передусім автократичним режимам. У підсумку торгу й переговорів щодо політичного врегулювання це призвело до усталення механізмів і принципів повного й ротацийного оновлення політичної влади, максимальної політичної змагальності і конструктивізації опозиції у формі спершу суспільно-політичного протесту, а потім – політичного інституту, а також до ідеї відторгнення екстремістсько налаштованих організацій і суттєвої, хоча й «незавершеної» лімітації значимості антисистемної політичної опозиції у регіоні. Щоправда не завжди підтвердженої консенсусом із приводу нових «правил гри», але завжди за логікою «невизначеності результатів при визначеності процедур». Виявлено, що: у доінституційний і початково-демократизаційний період свого розвитку політична опозиція в регіоні (часто у формі антисистемного опору й протоінституту) була досить організованою, громадянсько- та масово-мобілізованою, але ідеологічно та програмно фракціонізованою, а тому спочатку більше відповідала принципам прямої, а згодом представницької демократії; в інституційний та консолідовано-демократичний період політична опозиція (зокрема як партійно-парламентська опозиція і політичний інститут) стала легалізованою, структурізованою, ідеологічно й програмно орієнтованою та консоціативною, але часто надто соціально детермінованою і неорганізованою. Водночас, зокрема на тлі значної електоральної мінливості, внаслідок зловживання важелями та інструментами впливу й управління і неповної впорядкованості міжпартійних та міжінституційних відносин, це не гарантувало цілковитої стабільності статусу та ролі політичної опозиції в регіоні, особливо на тлі процесів «ерозії» та погіршення якості демократії у деяких країнах Вишеградської групи, починаючи з 10-х рр. ХХІ ст.

5. Проаналізовано та здійснено порівняльний аналіз варіативних особливостей позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи упродовж 90-х рр. ХХ ст. – 10-х рр. ХХІ ст. Встановлено, що позиціонування політичної (парламентської та позапарламентської) опозиції цього періоду багато у чому відображало тенденції та результати розвитку опозиційних суспільно-

політичних рухів і їхніх (особливо через інструмент та ресурс «круглих столів») легітимізаційно-делегітимізаційних відносин з владою у 80-х рр. ХХ ст. Відтак через вибори та інші інституційні механізми змагальності між раціональними політичними акторами і громадянським суспільством демократична політична опозиція варіативно почала ставати не силовим (у формі антисистемного суспільно-політичного протесту), а компромісно-конструктивним (у формі системного політичного інституту, а інколи суспільно-політичного протесту) і надійним (рішучим) чинником демократичної політики, тобто почала брати участь у конструюванні «політичного майбутнього» та здійсненні інших функцій. Таке історичне і політичне репозиціонування змагальності з приводу боротьби за владу і політичної опозиції в регіоні (особливо після краху режимів «реального соціалізму», а також до та після вступу країн регіону в ЄС) мало наслідком усталення правил альтернативності, конструктивності, конституційності й участі, згідно з якими колишні представники влади змогли мирно та легально ставати чинними представниками опозиції (а не ворогами народу), і навпаки. Згодом це доповнилось структуризацією типів і варіантів політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, зокрема ознаками виконавчо-законодавчих відносин та кореляції урядових і опозиційних партій у парламентах, параметрами самих парламентів і реалізовуваної ними законотворчості, показниками й інтерпретаціями стабільності та ефективності урядів та систем урядування в умовах парламентської демократії. Це засвідчило, що політична опозиція швидше формалізувалась у політичний інститут в Польщі й Угорщині, а не в Словаччині і Чехії, але загалом поетапно й на тлі політичної змагальності стала гомогенним, конструктивним і кооперативним феноменом у рамках систематичних та стабільних, однак варіативних моделей взаємодії з владою лише у постевроінтеграційний період розвитку країн Вишеградської групи.

Водночас відстежено, що політична, зокрема парламентська, опозиція в країнах регіону звикло не є формально регламентованою, бо її права, статус і відповідальність не лише спеціально й безпосередньо не захищені, а почасти і не передбачені. Натомість ефективність, функції та статус опозиції в країнах Вишеградської групи гарантовані явищами й ознаками національного політичного контексту і процесу та міжінституційних відносин, конституційної і процедурної демократії, політичної культури, парламентських ресурсів, демократичної толерантності й поваги до легітимних політичних і соціально-економічних розбіжностей, а також сприймаються не на підставі права, а за наслідками політичного процесу та на рівні інтуїції. Відтак ситуативні статус та повноваження політичної, передусім парламентської, опозиції в країнах регіону значною мірою є політико-правовими і регулюються її визначенням і сприйняттям як феномену (процесу і/або інституту) та функцій прав меншості у парламенті, що не є владою чи урядом, а натомість протистоїть владі чи уряду, забезпечуючи реалізацію принципу, згідно з яким демократія є ідеологією опозиції настільки, наскільки вона є ідеологією уряду. Додатково з'ясовано та систематизовано, як на формальне та неформальне, позитивне та негативне, але часто ситуативне уповноважування політичної опозиції (вияви яких запропоновано окремо) в країнах Вишеградської групи впливають структури й типи партійних систем і міжпартійних відносин, параметри фінансування політсил, процеси картелізації партійних систем, ознаки та типи виборчих систем, типи урядів, структуризація парламентів,

ознаки міжінституційних (передусім виконавчо-законодавчих) відносин і законотворчого процесу, соціально-економічні і політичні питання, політичні традиції й усталені правила.

У сумі це дозволило виокремити, параметризувати та впорядкувати варіативні теоретичні і практичні особливості, функції й результати формальної (право-орієнтованої) і фактичної (політико-орієнтованої) інституціоналізації політичної та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи.

б. З'ясовано варіативні, різнорівневі та багатоскладові виконавчо-законодавчі (міжінституційні) і партійно-виборчі параметри й кореляції структуризації, ефективності, впливу на політичний процес і уповноваженості системної парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи, які незалежно від форм та систем державного правління (парламентських і напівпрезидентських) є парламентськими демократіями. Зокрема встановлено, що наявність парламентської опозиції у регіоні є базовою ознакою змагальності у партійній системі та додатковим механізмом стримувань і противаг між гілками влади. З огляду на це, виділено найпоширеніші, але невзаємовиключні варіанти детермінування політичної, передусім парламентської, опозиції як політичного інституту, зокрема міжпартійне (у тім числі внутрішньокоаліційне й опозиційне) – як найчастіше в умовах демократії, крос-партійне – як властиве для транзитного періоду розвитку та непартійне – як притаманне для періодів політичних й соціально-економічних криз. Їх кластеризовано через різностороннє накладання на типи партійних та виборчих систем, ознаки парламентських та напівпрезидентських систем правління, типи та параметри формування, функціонування, відповідальності та стабільності (у зрізі парламентських вотумів інвестиції, довіри та недовіри) урядів, особливості та етапи законодавчого процесу, складові структуризації парламентів, особливості проведення референдумів й опитування громадської думки у країнах регіону тощо. На цій підставі підтверджено, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи є важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом і парламентом.

Водночас вмотивовано, що додаткове значення у структуризації парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи мають партійно-виборчі (ендогенні, екзогенні та політико-історичні) параметри, зокрема типи партій, партійних і виборчих систем, організаційна згуртованість, концентрація і змагальність партій, спосіб протистояння й узгодження інтересів урядових та опозиційних партій, ідеологічні відмінності, цілі та стратегії партій, фракціоналізація (фрагментація), концентрація, поляризація (розділеність), персоналізація і картелізація партійних систем, передусім на тлі композиції парламентів. Як наслідок, доведено, що країни Вишеградської групи передусім партійно-виборчо детерміновані, внаслідок чого їхня політична, зокрема парламентська, опозиція, залежить від партійно-виборчої структуризації політичного процесу і міжінституційних відносин. Це виявляється у тому, що для країн регіону притаманна значною мірою розсіяна та частково ідеологічно-поляризаційно розділена, хоча й досить партійно уповноважена парламентська опозиція. Також встановлено, що за своїм статусом партії у парламентах країн регіону, будучи істотними чинниками паралельного співіснування демократично-альтернативних моделей політичного представництва, доцільно поділяти на урядові, опозиційні і ситуативні й усі вони повинні постійно зважати на інтереси одна на одній. Крім того, виявлено, що чинником, що стимулював структуризацію і конструктивізацію політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи, було запровадження доволі ефективних і пропорційних механізмів залучення до виборчих

органів влади представників політичного класу. Як наслідок, зафіксовано, що чим менш розпорошеною і розділеною є влада у системі міжінституційних політичних відносин, тим менш уповноваженою в політичному процесі та контролі порядку денного є парламентська опозиція. Водночас відстежено, що на практиці країн Вишеградської групи парламентська опозиція, з одного боку, стає все менше згуртованою та більш фракціоналізованою, а відтак, з іншого боку, менш окресленою як альтернатива чинній владі (уряду), адже часто виявляється більш розсіяною та ідеологічно поляризованою, аніж уряд та урядові партії. У сумі це продемонструвало, що парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи характеризується інституціональною плинністю, відносною слабкістю і незначною інституціоналізацією парламентів, домінуванням урядових кабінетів і виконавчих структур, переважанням часто відносно нестабільних партій та партійних систем. Підсумовано це тим фактом, що в партійно-електоральному зрізі парламентська опозиція сприяє розвитку демократії, коли вона системна, конструктивна, життєздатна і може прийти до влади, а не коли вона більш чи менш фракціоналізована і поляризована.

7. Порівняльний аналіз системної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи доповнено розглядом феномену, особливостей, детермінант, тенденцій і механізмів розвитку та наслідків антисистемної, антиістеблішментської і наднаціональної політичної опозиції, зокрема в контексті структуризації політичного процесу та консолідації/деконсолідації демократії. Це зумовлено тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси в регіоні не призвели до уніфікованого позиціонування опозиції як конструктивної, а викликали її різносторонню диверсифікацію у системному й антисистемному, істеблішментському й антиістеблішментському вимірах і зрізах, адже не забезпечено усестороннього і надійного механізму відторгнення впливу й популярності екстремістських та радикальних організацій. На цій підставі виокремлено, доповнено, структуризовано і систематизовано відомі науці теоретизації, концептуалізації, відомості й підходи щодо дослідження феномену, сутності (у вузькому та широкому розумінні), особливостей (передусім реляційної й ідеологічної антисистемності) та ознак, типів (напіввлояльної і нелояльної, насильницької і ненасильницької) й виявів (парламентського і позапарламентського) антисистемності, антисистемної опозиції й антисистемних екстремістських політсил як принципових, неконвенціональних і відцентрово ідеологічно (ліво- або право-) дистанційованих у своїх методах, а також емпірично виокремлено та верифіковано їхні приклади на підставі оцінювання загрози демократії у країнах Вишеградської групи. Зокрема зафіксовано, що антисистемні політсили в регіоні звикло поділяються на ультраліві (переважно комуністичні й анархістські) та ультраправі (зазвичай націоналістичні, неонацистські, неофашистські й шовіністські), а також на їхні більш вузькі різновиди, які детермінуються відмінними та проаналізованими у роботі параметрами ідеологічної і реляційної антисистемності. Також теоретично й емпірично проаналізовано феномен, параметри, причини і чинники формування, різновиди, стратегії, цілі, наслідки, а відповідно й приклади антиістеблішментських політсил та опозиції у країнах Вишеградської групи і з'ясовано, що вони, як вияви напіввлояльності, зокрема частково системності і антисистемності, зовсім не є безпосередніми загрозами, а інколи варіантами розвитку і модифікації демократії, але застосовують антиелітистський аполітичний дискурс «ми проти них», тобто проти класу осіб, які володіють владою. Загалом аргументовано, що антисистемність, антиістеблішмент і популізм політичної опозиції становлять мультіваріативний ризик та зумовлюють

деінституціоналізацію, деконсолідацію, радикалізацію й «ерозію» демократії, раціональності, конструктивності і консенсусу взаємодії влади й системної опозиції у країнах регіону, особливо після їхнього вступу в ЄС, початку світової фінансово-економічної та європейської міграційної криз.

У свою чергу, розгляд феномену конструктивної системної і частково деструктивної антисистемної політичної опозиції на національному рівні доповнено дослідженням сутності та видів наднаціональної політичної опозиційності в країнах Вишеградської групи, особливо після їхнього вступу в ЄС та НАТО. У цьому контексті з'ясовано різновимірність особливостей, форм (системна, процесуальна, політична), рівнів (держава, інститути державної влади й політсили), методів, зрізів (системність (конструктивність) і антисистемність (деструктивність)), спрямованості (національна і наднаціональна), каналів позиціонування та інформування, проблематики, громадянської підтримки, а також міжінституційної зумовленості наднаціональності політичної опозиції й опозиційності до і у ЄС та НАТО в країнах регіону. Причому особливу увагу приділено феномену, сутності (політичній, соціально-економічній і культурно-ідентифікаційній), становленню (перед вступом та після вступу в ЄС), чинникам, виявам, властивостям, суб'єктам (передусім у формі різноідеологічних політсил), інтенсивності, формам (системній чи комплексній і частковій чи випадковій), рівням (національному та наднаціональному), типам (суспільному, партійному та громадянському, «жорсткому» чи принциповому та «м'якому» чи випадковому тощо), впливовості та наслідкам євроскептицизму як варіанту наднаціональної опозиції та опозиційності у країнах і регіоні Вишеградської групи. Як наслідок, встановлено, що в регіоні: праві та ультраправі, радикальні та маргінальні політсили традиційно більш євроскептичні, аніж ліві та ультраліві, помірковані та мейнстрімні релевантні політсили; рівень партійного євроскептицизму і наднаціональної опозиційності не завжди відповідає рівню публічного (суспільного) євроскептицизму та наднаціональної опозиційності; рівень євроскептицизму за більше, аніж десять років після вступу в ЄС, зумів, особливо за наслідками світової фінансово-економічної та європейської міграційної кризи, перетворити окремі політсили та навіть держави з ключових промоторів євроінтеграції у представників наднаціональної опозиційності не просто в ЄС, а навіть до ЄС; наднаціональна опозиційність в ЄС та до ЄС є функцією взаємовідносин влади (уряду) і опозиції та стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні, але водночас не є уніфікованою.

На цій підставі вироблено системно-узагальнюючий висновок дисертаційної роботи. Зокрема аргументовано, що політична і парламентська опозиція на національному рівні країн Вишеградської групи здебільшого є конструктивною та системною, навіть якщо вона й позначається елементами євроскептичного дискурсу, а інколи й антисистемності та антиістеблїшменту. Водночас, на наднаціональному рівні політична опозиція країн Вишеградської групи, передусім до ЄС, значною мірою антисистемна та визначається євроскептицизмом не тільки окремих політиків і політсил, а й загалом держав та їхніх політичних інститутів. Це означає, що навіть незначна деконструктивізація усталеної логіки системної взаємодії влади і опозиції на рівні окремих держав регіону призводить до суттєвої деконструктивізації й антисистемізації політичної опозиції на рівні відносин і політичних інститутів наднаціонального рівня (передусім до ЄС). Відтак це теоретично засвідчило, що про політичну опозицію в країнах Вишеградської групи (і не тільки),

зокрема в умовах значної інтегративності та глобалізованості політики й політичного процесу, варто говорити винятково багатовимірно, а не лише у категоріях національного, регіонального чи локального або наднаціонального позиціонування політичної опозиції.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

### *Монографії:*

1. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.).

*Рецензія:* Перегуда Є. Досвід інституціоналізації політичної опозиції у сучасних європейських країнах (рецензія на монографію В. М. Кольцова «Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с. (32,75 д.а.). *Політикус: Науковий журнал.* 2018. № 4. С. 90–91.

### *Наукові статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:*

2. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал.* 2017. № 6 (46). С. 28–32. (0,31 д.а.).

3. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції. *Держава і право.* 2017. № 75. С. 4–14. (0,69 д.а.).

4. Кольцов В. До вузького й широкого дефініювання політичної опозиції в західній політичній науці. *Політикус: Науковий журнал.* 2017. № 1. С. 75–83. (0,56 д.а.).

5. Кольцов В. Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2017. Вип. 7. С. 230–237. (0,50 д.а.).

6. Кольцов В. Міграційна криза як передумова і вияв євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2017. № 3–4 (35–36). С. 18–23. (0,38 д.а.).

7. Кольцов В. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи). *Політикус: Науковий журнал.* 2017. № 2. С. 85–91. (0,44 д.а.).

8. Кольцов В. Основні підходи до тлумачення поняття «політична опозиція» у західній політичній науці. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць.* 2016. Вип. 58. С. 50–57. (0,50 д.а.).

9. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989–2017): порівняльний аналіз. *Вісник Львівського національного університету*. Серія Філософсько-політичні студії. 2017. Вип. 14. С. 140–149. (0,63 д.а.).
10. Кольцов В. Політико-правовий статус і повноваження парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Humanitarian Vision (Гуманітарні візії)*. 2017. Vol. 3. No. 2. С. 63–70. (0,50 д.а.).
11. Кольцов В. Політична опозиція в авторитарному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2017. Т. 1. № 13. С. 94–106. (0,81 д.а.).
12. Кольцов В. Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччини 40-х – 80-х років ХХ ст.). *Політикус: Науковий журнал*. 2017. № 6. С. 15–21. (0,44 д.а.).
13. Кольцов В. Роль політичної опозиції у краху режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ ст.). *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4 (31–32). С. 154–157. (0,25 д.а.).
14. Кольцов В. Сутність і різновиди наднаціональної політичної опозиційності у країнах Вишеградської групи. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 61. С. 156–167. (0,75 д.а.).
15. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 38–42. (0,31 д.а.).
16. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48. (0,44 д.а.).
17. Кольцов В. Фактори структуризації парламентської опозиції: теоретико-методологічний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 21. С. 64–70. (0,44 д.а.).
18. Кольцов В. Феномен антиістеблїшментських партій як прагматичної напівволяльної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус: Науковий журнал*. 2018. № 1. С. 48–53. (0,38 д.а.).

**Наукові статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав:**

19. Кольцов В. Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. *Studium Europu Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 7. S. 93–110. (1,13 д.а.).

20. Кольцов В. Основные теоретико-методологические подходы к детерминированию сути и структуризации политической оппозиции. *Administrare Publică: Revistă metodico-științifică trimestrială*. 2017. № 4 (96). P. 36–41. (0,38 д.а.).
21. Кольцов В. Особливості та наслідки антисистемної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Studium Europae Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2018. Nr. 9. S. 205–214. (0,63 д.а.).
22. Кольцов В. Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз. *Studium Europae Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie*. 2017. Nr. 8. S. 68–83. (0,38 д.а.).
23. Кольцов В., Наумкіна С. Феномен дисидентського руху та його вплив на формування політичної опозиції у країнах «реального соціалізму» (на прикладі Польщі, Угорщини, Чехословаччини). *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności*. 2018. T. 3. S. 122–140. (1,19 д.а.).

#### **Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

24. Кольцов В. Визначення поняття «політична опозиція» в західній політичній науці. *V Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події»* (24–30 квітня 2017 р.). Львів: ЛДУБЖ. URL: <http://virt.ldubgd.edu.ua/course/view.php?id=1437> (дата звернення: 01.12.2018). (0,38 а.а.).
25. Кольцов В. До дистинкції політичної опозиції та інших форм соціальної і суспільно-політичної активності. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-політичні проблеми сучасності»* (30 березня 2017 р., м. Дніпро, Університет імені Альфреда Нобеля). Дніпро, 2017. С. 38–41. (0,25 д.а.).
26. Кольцов В. Класичні підходи до тлумачення політичної та парламентської опозиції в західній політичній науці. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: Матеріали II всеукр. наук.-практ. конф.* (10 лютого 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 12–16. (0,31 д.а.).
27. Кольцов В. Особливості фінансування політичних сил як індикатор політико-правового статусу й уповноваженості опозиції в країнах Вишеградської групи. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 186–191. (0,38 д.а.).
28. Кольцов В. Форма та система державного правління як фактор структуризації парламентської опозиції. *Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії. III міжнародна науково-практична конференція* (21–22 березня 2018 року, м. Київ). Київ, 2018. С. 203–206. (0,25 д.а.).

#### **Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:**



29. Кольцов В. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 65–67. (0,19 д.а.).
30. Кольцов В. Оптимальна модель взаємовідносин між президентською та парламентською владними структурами в Україні як умова сучасних перетворень. *Регіональні студії: наукове видання*. 2017. Вип. 17. С. 12–18. (0,44 д.а.).
31. Koltsov V. M. Protest socio-political movements and organizations and their transformation in the late 1980s. in the modern countries of the Visegrad group. *Democratic transit in terms of security and development: Ukrainian and foreign experience*. Collectiv monograph. Lviv-Torun, Liha-press, 2019. 243 – 270 p.

## АНОТАЦІЯ

**Кольцов В.М. Особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.** – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2020.

У дисертації здійснено комплексне порівняльно-політологічне дослідження проблематики особливостей становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи – Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії. У роботі проаналізовано сутність, підходи до визначення, типи і форми, теоретичні й емпіричні принципи, причини й умови структуризації, моделі та чинники інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції на тлі різних типів політичних режимів, з особливим наголосом на країнах Вишеградської групи. Досліджено історичні та трансформаційні особливості становлення політичної опозиції і логіку структуризації, позиціонування, політико-правового статусу, повноважень й інституціоналізації політичної, зокрема парламентської, опозиції в країнах Вишеградської групи. З'ясовано виконавчо-законодавчі та партійно-виборчі параметри структуризації системної парламентської опозиції й особливості, детермінанти і наслідки виявів антисистемної, антиістеблішментської і наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи.

**Ключові слова:** опозиція, політична опозиція, парламентська опозиція, влада, уряд, урядовий кабінет, парламент, політичний режим, демократія, автократія, режими «реального соціалізму», становлення і структуризація політичної опозиції, країни Вишеградської групи.

## АННОТАЦИЯ

**Кольцов В.М. Особенности становления и структуризации политической оппозиции в странах Вышеградской группы.** – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический

университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2020.

В диссертации осуществлено комплексное сравнительно-политологическое исследование проблематики особенностей становления и структуризации политической оппозиции в странах Вышеградской группы – Польши, Словакии, Венгрии и Чехии. В работе проанализировано сущность, подходы к определению, типы и формы, теоретические и эмпирические принципы, причины и условия структуризации, модели и факторы институционализации политической, в частности парламентской, оппозиции на фоне различных типов политических режимов, с особым упором на странах Вышеградской группы. Исследованы исторические и трансформационные особенности становления политической оппозиции и логику структуризации, позиционирования, политико-правового статуса, полномочий и институционализации политической, в частности парламентской, оппозиции в странах Вышеградской группы. Выявлено исполнительно-законодательные и партийно-избирательные параметры структуризации системной парламентской оппозиции и особенности, детерминанты и последствия проявлений антисистемной, антиистеблишментской и наднациональной политической оппозиции в странах Вышеградской группы.

**Ключевые слова:** оппозиция, политическая оппозиция, парламентская оппозиция, власть, правительство, правительственный кабинет, парламент, политический режим, демократия, автократия, режимы «реального социализма», становление и структуризация политической оппозиции, страны Вышеградской группы.

#### ABSTRACT

**Kolzov V.M. The Features of Formation and Structuring of Political Opposition in the Countries of the Visegrad Group.** – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Political Science on the specialization 23.00.02 – Political Institutions and Processes. – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odessa, 2020.

The thesis is devoted to the complex comparative Political Science research of the problems of formation and structuring of political opposition in the countries of the Visegrad Group, i.e. in Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic. The relevance of the study is due to the fact that significant changes took place in the political and socio-economic life of the countries of the region after the Second World War and especially during the late XX – early XXI centuries. Therefore, qualitative transformations of political and socioeconomic structures of the countries of the Visegrad Group began, as the result of which multilateral integrational and disintegrational processes were actualized. In accordance, the countries of the region have deepened the level of their significance, have become consolidated or semi-consolidated democracies with inherent systems of inter-institutional relations. It turned out that the phenomenon of a full-fledged political, in particular parliamentary, opposition was initiated or restored and subsequently (in the process of democratization) it was developed, structured and institutionalized into a coherent policy and legal category. In addition, the relevance of the problems of political opposition in the countries of the analyzed region is due to the fact that the integrational and democratization processes in the Visegrad Group did not lead to unambiguous interpretation and positioning of political opposition, in particular in its inter-institutional, party-electoral, systemic or anti-system, as well as national or supra-national dimensions and forms.

Therefore, the purpose of the thesis was to find out and compare the historical and current features of the formation and structuring of systemic and antisystem, national and supra-national political opposition in the countries of the Visegrad Group. The achievement of the purpose envisaged the solution of a whole series of methodological, theoretical, practical and empirical research tasks. In view of this, the thesis is designed to theoretically, methodologically and empirically highlight and compare the peculiarities of the problems of formation and structuring of political opposition in the countries of the Visegrad Group.

In the theoretical and methodological part of the study, the attention is focused on such issues as: the versatile understanding of the essence of political opposition; the definition of the framework for political opposition; the identification of trends, actors and/or types of relations in the plane of political opposition; the diversification of the narrow (classical) and broad (modern) understandings of political opposition; the clarification of theoretical and methodological approaches, tasks and problems of structuring the forms and types of political opposition in different types of political regimes; the outlining of the essence, frameworks and peculiarities of the formation and structuring of parliamentary opposition; the theorizing of political and legal status, forms of work and functions of parliamentary opposition; the identification of factors and approaches of the formation, structuring, models and types of parliamentary opposition institutionalization. They are versatile in proving that the current opposition is a possible tomorrow's power.

Instead, in the empirical part of the study, attention is focused on: the historical and transformational peculiarities of formation and functioning of political opposition in the countries of the Visegrad Group; the essence of such forms of social and political activity and political non-conformism in the countries of the Visegrad Group as dissidence, resistance, terrorism, factionalism etc.; the role of protest social and political movements and organizations in shaping political opposition and democratization of the countries of the Visegrad Group; positioning, political and legal status, powers and parameters of institutionalization of political and parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; executive-legislative and party-electoral parameters of structuring, efficiency and authority of the systemic parliamentary opposition in the countries of the Visegrad Group; the essence, features, determinants and consequences of the phenomena of anti-system, anti-establishment and supra-national political opposition and Euro-skepticism as an expression of opposition in the countries of the Visegrad Group etc.

In summary, it was argued that political and parliamentary opposition at the national level of the countries of the Visegrad Group for the most part (albeit with some exceptions) is constructive and systematic, even if it is denominated by the elements of the Euro-sceptic discourse and anti-system and anti-establishment rhetoric. At the same time, at the supra-national level, political opposition of the countries of the Visegrad Group (primarily to the EU) is largely anti-systemic and is determined not only by certain politicians and political parties, but also in general by states and their political institutions. This means that even a slight deconstruction of the established (during previous years) logic of the systemic interaction between power and opposition at the level of individual states of the region leads to a significant deconstruction and anti-systemization of political opposition at the level of supra-national relations and political institutions. This testifies that it is expedient to speak of political opposition in the countries of the Visegrad Group

only in terms of a multi-dimensionality, but not only on national, regional, local or supra-national positioning.

**Keywords:** opposition, political opposition, parliamentary opposition, power, government, governmental cabinet, parliament, political regime, democracy, autocracy, regimes of «real socialism», formation and structuring of political opposition, the countries of the Visegrad group.